

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ:930.1(575.3)

ТБК:63.3(2Т)

Б-30

БАҲОРЗОДА СИРОҶИДДИНИ АШУР

САҲМИ САДРИДДИН АЙНӢ ДАР ТАҲҚИҚИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК (НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX)

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих аз
рӯйи ихтисоси 07.00.09 – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои
таҳқиқоти таърихӣ

Душанбе – 2023

Диссертатсия дар кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон иҷро гардидааст.

Рохбари илмӣ:

Ёрмуҳаммадов Амиршоҳ – номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқарризони расмӣ:

Намоз Ҳотамов – доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи ҷомеашиносии Донишгоҳи байналмиллалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Набиев Абдухолик Мирзоевич – номзади илмҳои филология, ходими пешбари илмии шуъбаи адабиёти муосири Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Муассисаи пешбар:

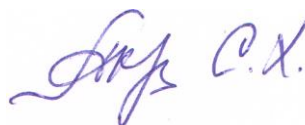
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Ҷимояи диссертатсия « 04 » июл соли 2023 соати 13:00 дар ҷаласаи шурои диссертатсионии 6D.KOA-024-и назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) баргузор мегардад.

Бо муҳтавои диссертатсия дар китобхонаи илмии ДМТ ва сомонаи расмии донишгоҳ (www.tnu.tj) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат санаи «__» _____ с. 2023 тавзеъ шудааст.

**Котиби илмии шурои диссертатсионӣ,
доктори илмҳои таърих**

Акромова С. Х.

ТАВСИФИ УМУМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар таърихи халқи тоҷик нақши шахсиятҳои сарнавиштасоз ва корномаи рангини онҳо ба унвони мактаби хеле бузург ва омузанда аст. Яке аз чунин шахсияти баруманди миллати мо, асосгузори адабиёти муосири тоҷик, Қаҳрамони Тоҷикистон устод Садриддин Айни мебошад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи талошҳои фидокоронаи ин устои бузург, чунин менависанд: «Хидмати ҷоннисорона ва миллатдӯстонае, ки устод Садриддин Айни барои нигоҳ доштан ва ривочи забону адабиёт, таърихи фарҳангамон ва умуман тарбияи таърихнигорон, рӯзноманигорон, шоирону нависандагон ва арбобони давлати ҷавони тоҷик кардааст, қобили ҳама гуна кадршиносист».¹ Дар асри тақдирсози, халқи тоҷик бо талоши чунин ашхос пояи давлатдорӣ миллӣ ва илму фарҳанги навини худро тарҳрезӣ карданд. Садриддин Айни дар пешрафт тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии тоҷикон дар асри ХХ саҳм гузошта, дар шароити муосири Тоҷикистон бузургдошти номи ӯ масъулияти насли имруз аст. Дар радифи хидматҳои арзандаи Садриддин Айни барои ривочи фарҳангу адабиёти тоҷик, нақши ӯ дар таҳқиқу инъикоси баъзе саҳифаҳои норавшани таърихи халқи тоҷик бузург аст. Таҳқиқу баррасии осори таърихии Садриддин Айни бар асоси маъхазҳои хаттӣ ва таҳқиқоти имкон медиҳад, ки саҳифаҳои нави таърихи гузаштаи мо муайян гардад.

Мубрамай ва зарурати омӯзиши мавзӯро метавон бар чанд омил асоснок кард:

Нахустин, Садриддин Айни дар сарғаҳи муҳимтарин ҳодисаи таърихи тоҷикон – таъсиси Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун воҳиди сиёсӣ муъмури барои амалӣ шудани орзуву омили ҳазорсолаи тоҷикон хидматҳои шоиста анҷом дод. Омӯзиши ин корномаи ӯ барои тарбияи насли наврас аҳамияти муҳими таърихӣ ва сиёсӣ тарбиявӣ дорад;

дувум, дар бахше аз осори адабии Садриддин Айни саҳифаҳои муҳими таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии тоҷикон инъикос ёфтаанд. Муқоисаи ин бо дигар осори таърихи ин давра сабаби равшан шудани саҳифаҳои нави таърихӣ мегардад;

сеюм, Садриддин Айни дар радифи асарҳои адабӣ ва публитсистӣ дар заминаи таърихи халқи тоҷик низ чанд асари барҷаста чун, «Таърихи амирони манғития», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро», «Таърихи инқилоби Бухоро», «Исёни Муқаннаъ» ва «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» навишт, ки дар таърихнигорӣ тоҷик мақоми махсус доранд. Баррасии ин осор аз нигоҳи таърихнигорӣ аҳамияти муҳими илмӣ дорад.

---

¹ Раҳмон Э. Чехраҳои мондагор [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – С. 310.

чорум, Садриддин Айни ҳамчун шоҳиди ҳол таҳаввулоти сиёсӣ ва фарҳангии сарнавиштсози миллати тоҷикро мушоҳида карда, дар бораи ҳодисаҳои охири асри XIX ва аввали асри XX назари худро дорад, навиштаҳои ӯ дар таърихнигорӣ сарчашмаи муътамади таърихӣ мебошанд;

панҷум, бо вучуди таҳқиқи нисбии ҳаводиси охири асри XIX ва ибтидои асри XX-и Осиёи Миёна, дар асару рисолаҳои илмӣ муҳаққиқони нимаи дуввуми аср таҳлили мунсифонаи онҳо вобаста ба тағироту таҳаввулоти солҳои охир дар минтақа дар таърихнигории тоҷик як амри зарури аст;

шашум дар шароити кунунии раванди босуръати ҷаҳонишавӣ ва афзудани хатару таҳдидҳои фаромилӣ ва тамоюлоти бегонапарастӣ дар ҷомеа, махсусан дар миёни ҷавонон тарғиби ғояҳои милливу ватандӯстӣ дар партави осору корномаи шахсиятҳои чун Садриддин Айни, дар заминаи ин рӯҳия ва тарбияти шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз корҳои таъхирнопазир мебошад.

Дарачаи коркарди илмӣ проблемаи мавриди омӯзиш. Баррасии масъалаи мавриди таҳқиқ ба таври умум ва бо ин ном аз тарафи ягон муҳаққиқ то ҳол пажӯҳиш нашудааст. Вале ба он наздик бархе олимони таҳқиқоти илмӣ анҷом додаанд. Дар ин миён метавон номи чандин муҳаққиқро овард, ки дар хусуси нақши устод С. Айни дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик ва дар умум фаъолияти илмӣ ӯ, асару мақолаҳои зиёди таҳқиқотӣ рӯи ҷоп овардаанд. Дар умум омӯзиши осори С.Айниро метавон ба ду марҳила тақсим намуд, ки ҳар як хусусияти доранд:

Якум, давраи шуравӣ, ки дар ин марҳала муҳаққиқоне монанди З. Ш. Раҷабов, М. И. Боқиев, Н. Р. Ҷошим, М. Шакурӣ ва дигарон таҳқиқот анҷом додаанд.

Бояд зикр намуд, ки миёни муҳаққиқони номбурда аввалин маротиба академик З. Ш. Раҷабов вобаста ба афкори ҷамъиятию сиёсии халқи тоҷик дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX бо номи «Аз таърихи афкори ҷамъиятию сиёсии халқи тоҷик дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX»¹ дар заминаи осори С. Айни ва дигар зиёиёни маорифпарвару ҷадид таҳқиқот анҷом додааст. Ӯ нахустин маротиба саҳми бузурги устод С. Айниро дар рушди омӯзиши таърихи халқи тоҷик бо чандин далелҳо исбот намудааст. Академик З. Ш. Раҷабов маҳз бори аввал дар соли 1951 осори С. Айниро ҳамчун олим ва муаррих мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст.

Муаррихи барҷастаи шуравӣ А. А. Семёнов зимни таҳлилу баррасии «Ёдоштҳо»-и С. Айни, аҳаммияти онро дар омӯзиши ҳаёти иқтисодӣ ва

¹ Раҷабов З. Аз таърихи афкори ҷамъиятию сиёсии халқи тоҷик дар нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX [Матн] / З. Раҷабов. – Сталинобод, 1959.

иҷтимоии Бухоро ва ноҳияҳои атрофи он муҳим арзёбӣ намудааст. Махсусан, диққати муаррихро маълумотҳои С. Айнӣ оид ба вазъи бисёр мушкилу мураккаби мардуми Бухоро ва сиёсати иртиқоии амирон ҷалб намудаанд¹.

Шарқшиноси шуравӣ И. С. Брагинский дар мавриди истеъдоди баланди воқеанигории С. Айнӣ зикр менамояд, ки «ӯро дар ин давра фақат «нахусткашшоф» номидан мумкин аст». Дар меҳвари масъалаҳои таҳқиқоти ӯ маълумотҳои асари «Ғуломон»-и С. Айнӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд².

Ҳамчунин, дар хусуси саҳми бузурги С. Айнӣ дар рушди илми таърихи халқи тоҷик М. И. Боқиев рисолаи таҳқиқотӣ анҷом додааст.³ Муҳаққиқ бештар ба омӯзиши масъалаҳои шуру ошӯбҳои мардумие, ки дар натиҷаи таъсири ислоҳоти Русияи подшоҳӣ ба амал омадааст, мароқ зоҳир намудааст. Дар ин радиф ӯ бар асоси ба осори С. Айнӣ ва идомадиҳандагони мактаби ӯ – Ҷ. Икромӣ ва Р. Ҷалил оид ба вазъи илму фарҳанг дар ибтидои асри XX маълумоти дақиқ дода, ақидаи устод С. Айниро дар хусуси омили асосии қафомонии илму маърифат будани ҳукумати амириро дастгирӣ намудааст. Вале бояд қайд намуд, ки муҳаққиқ дар таҳқиқоти худ саҳми устод С. Айниро ба таври комил ва ҳамаҷониба нишон надиҳааст. Ӯ танҳо осори С. Айниро бо муқоиса ба маълумоти Ҷ. Икромӣ ва Р. Ҷалил дар хусуси шуру исёнҳои маҳаллӣ дар кишвари Туркистон ва аморати Бухоро ва вазъи иҷтимоиву иқтисодии мардуми минтақа дар арафаи инқилоби сотисалистӣ мавриди омӯзиш ва инъикос қарор додааст.

Вобаста ба аҳаммияти таърихии осори устод С. Айнӣ дар ҷодаи омӯзиши таърихи халқи тоҷик, олим ва адабиётшинос Л. Н. Демидчик дар осори таҳқиқотии худ мисолҳои зиёде меорад.⁴ Махсусан, диққати ӯро омӯзиши осори адабии устод ва инъикоси вазъи ҳунармандӣ бештар ҷалб намудааст.

Муҳаққиқони замони Шуравӣ бештар кӯшиш менамоянд, ки вобаста ба тақозои идеологияи ҳукмрон дар осори Садриддин Айнӣ масъалаҳои зиддияти табақотӣ ва муборизаи беамони тудаҳо дар баробари режими амириро барҷаста нишон диҳанд. Ҳатто ҳаракату ҷараёнҳои барои замони худ пешқадаме чун маорифпарварӣ ва ҷадидия низ ҳамчун ҳаракатҳои гурӯҳи хосе аз мардум аз нигоҳи синфӣ барҷаста нишон дода мешавад.

¹ Семёнов А.А. Садриддин Айнӣ и его Воспоминание. – Ленинград, 1961. – С. 980-997.

² Брагинский И.С. Проблемы творчества С. Айнӣ [Матн] / И. Брагинский. – Душанбе: Ирфон, 1974. – С. 93-111.

³ Боқиев М.И. Отражение истории таджикского народа конца XIX в.-1917 г. в произведениях С. Айнӣ, Дж. Икромӣ, Р. Джалил. Дисс. На соиск. уч. степ. к.и.н. [Текст] / О. Бақиев. – Душанбе, 1988.

⁴ Демидчик Л.Н. О принципе историзма в прозе С. Айнӣ. В кн.: Ҷашномаи С. Айнӣ, ҷ. 4 [Текст] / Л.Н. Демидчик. – Душанбе: Дониш, 1971.

Дуюм, давраи истиклол, ки дар ин марҳала муҳаққиқоне монанди Ҳотамов, М. С. Имомзода, Х. Асозода, А. Маҳмадаминов, Х. Айнӣ, Р.Т. Муҳиддинов, С. Табаров, С. Азимов, А. Кучаров, Ш. Раҳмонов, Н. Гаффаров, А. Ёрмуҳамматов, Қ. Расулиён, Х. Ниязова, Ҳ. П. Пирумшоев, А. Розикзода, А. Набавӣ ва дигарон осори С. Айниро мавриди омӯзишу таҳлил қарор додаанд.¹

Муаррихи тоҷик Н. Ҳотамов дар китоби худ «Инъикоси револютсияи советӣ - халқии Бухоро дар асарҳои Садриддин Айнӣ»² саҳми бузурги устодро дар инъикоси воқеаҳои сиёсии ибтидои асри XX-и аморати Бухоро, махсусан, инқилоби халқӣ барҷаста арзёбӣ менамояд. Зеро С. Айнӣ тавассути қалам дар инқилоби мазкур фаъолона ширкат намудааст.

---

¹ Раджабов З. Садриддин Айнӣ-историк таҷикского народа [Текст] / З. Раджабов. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1951. – С. 39-40; Аз таърихи афкори ҷамъиятию сиёсии халқи тоҷик дар нимаи дуоми асри XIX ва ибтидои асри XX [Матн] / З. Раҷабов. – Сталинобод, 1959. – 448 с; Маорифпарвар Аҳмади Дониш [Матн] / З. Раҷабов. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 308 с; Муҳиддинов Р.Т. Освещение истории таджикского народа в творчестве С. Айна [Текст] / Р.Т. Муҳиддинов. Автореф. дисс. на соиск. уч.степ. к.и.н. – Душанбе, 1999. – 144 с; Ҳотамов Н. Инъикоси револютсияи халқии Бухоро дар асарҳои Садриддин Айнӣ [Матн] / Н. Ҳотамов. – Душанбе: Дониш, 1980; Бакиев М.И. Отражение истории таджикского народа конца XIX в.-1917 г. в произведениях С. Айна, Дж. Икромии, Р. Джалил [Текст] / М. Бакиев. Дисс. на соиск. уч.степ. к.и.н. – Душанбе, 1988; Илолов М. Айнӣ-олим, таърихчи ва филолог [Матн] / М. Илолов // Бадахшони Совети, 1958. – 14 апрел., Имомов М.С. Чаҳонбинӣ ва тафаккури Садриддин Айнӣ [Матн] / М. Имомов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 120 с; Имомов М.С. Маънавият ва нақши зоҳир [Матн] / М. Имомов. – Душанбе: Адиб, 2000. – 186 с., Кучаров А. Нақди матн ва масъалаҳои матншиносии насри С. Айнӣ [Матн] / А. Кучаров. – Душанбе: Матбуот, 2002. – 268 с; Табаров С. Се маорифпарвари тоҷик дар бораи аморати манғит [Матн] / С. Табаров. – Душанбе: Эҷод, 2006. – 205 с; Табаров С. Масоили ифтихори миллӣ ва байналмилалӣ аз биниши Садриддин Айнӣ. Китоби 3 [Матн] / С. Табаров. – Душанбе, ДДМТ, 1999; Ҳошим Р. Сухан аз устодон ва дӯстон [Матн] / Р. Ҳошим. – Душанбе: Ирфон, 1971- 211 с; Раҳмонов Ш. Се кори муҳим ва баҳайри Садриддин Айнӣ [Матн] / Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 65 с; Асозода Х. Воқеият, сиёсат ва С. Айнӣ [Матн] / Х. Асозода. – Душанбе, 2010; Асозода Х. Зиндагинома ва осори С. Айнӣ [Матн] / Х. Асозода. – Душанбе: Мтабааи ДМТ, 2013; Мамадаминов А. Поиск истины [Текст] / А. Мамадаминов. – Душанбе: Сино, 1994; Асоев Х. Развитие рабочего класса и вопрос отрожения нового героя в таджикской художественной прозе [Текст] / Х. Асоев. Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. к.ф.н. – Душанбе, 1976; Азимов С. Билингвизм Садриддина Айнӣ и проблемы авторского перевода. Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. к.ф.н, Ташкент, 1986; Шақури М. Садриддин Айнӣ [Матн] / М. Шақури. – Душанбе: Дониш, 1978; Шақури М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии «Ёдоштҳо»-и С. Айнӣ [Матн] / М. Шақури. – Душанбе: Дониш, 1966; Шақури М. Садриддин Айнӣ-равшангари бузурги таърих [Матн] / М. Шақури. – Хучанд: Нури Маърифат, 2001. – С. 9-10; Гаффаров Н.У. История культурно-просветительной деятельности джадидов в Бухарском эмирате. (начале XX века) [Текст] / Н. Гаффаров. – Худжанд, 2000. – С. 62; Роль и место джадидизма в развитии просвещения и духовной культуры народов Средней Азии (конец XIX – начало XX вв.) [Текст] / Н. Гаффаров. – Душанбе: Ирфон, 2013; Ёрмуҳамматов А. Тавсеаи хунармандӣ ва вазъияти хунармандони Бухоро дар «Ёдоштҳо»-и Садриддин Айнӣ / Саҳми Садриддин Айнӣ дар эҳёи таърих ва фарҳанги халқи тоҷик [Матн] / А. Ёрмуҳамматов. – Душанбе, 2018. – С. 26-36; Расулиён Қ. Чаро «Намунаи адабиёти тоҷик» зиндонӣ шуд? Саҳми Садриддин Айнӣ дар эҳёи таърих ва фарҳанги халқи тоҷик (маводи конфронси илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ бахшида ба 140 солагии Қаҳрамони Тоҷикистон Садриддин Айнӣ) [Матн] / Қ. Расулиён. – Душанбе, 22 ноябри 2018. – С. 21-26; Ниязова Х. Путь Садриддина Айна – поэта [Текст] / Х. Ниязова. – М., Наука, 1965; Пирумшоев Х. Развитие исторической науки Таджикистана в годы независимости (Концептуальные вопросы истории и историографии таджикского народа. Сб. Избранных статей. / Сост. И ред. д.т.н., профессор С. Муҳиддинов. – Душанбе: Ирфон, 2014. – С. 100-106; Розикзода А. Миршаб. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 424 с; Ҳамон қас. Санояти косибии хунармандӣ ва кӯҳӣ дар Бухорои Шарқӣ (охири асри XIX – аввали асри XX). – Душанбе: Ирфон, 2006.

² Ҳотамов Н. Инъикоси револютсияи халқии Бухоро дар асарҳои Садриддин Айнӣ [Матн] / Н. Ҳотамов. – Душанбе: Дониш, 1980.

Дар хусуси ҳаёт ва фаъолияти Садриддин Айни донишманди дигари тоҷик ва муҳаққиқи айнишинос академик М. С. Имомзода таҳқиқоти зиёде анҷом додааст. Мавсуф саҳми бузурги устод С. Айниро дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик аз ҷумла, дар таҳлилу баррасии масъалаҳои мубрами таърихи афкори ҷамъиятию сиёсии охири асри XIX ва ибтидои асри XX – маорифпарварӣ ва ҷадидия барҷаста нишон додааст.¹

Оид ба саҳми бузурги устод Садриддин Айни муҳаққиқи дигари тоҷик Р. Т. Муҳиддинов дар таҳқиқоти илмии худ дар таърихи адабии устод маълумот додааст.² Муҳаққиқ дар рисолаи номзадии худ дар асоси осори С. Айни чандин масъалаҳои мавриди баррасӣ қарор додааст: таъсири ҳаракатҳои ҷамъиятӣ дар ташаккули афкори устод, фаъолияти ҷамъиятию илмии ӯ, назари устод С. Айни дар бораи амирони манғити Бухоро, масъалаи забти Осиёи Марказӣ аз ҷониби Русия ва вазъи иҷтимоии халқи тоҷик мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст.

Муаррихи тоҷик А. Ёрмухамматов оид ба ҳаёт ва фаъолияти С. Айни ҳамчун муаррих чандин мақолаи илмӣ нашр намудааст. Ӯ дар асоси осори ба таърихи охири асри XIX ва ибтидои асри XX бахшидаи устод С. Айни масъалаи тавсеаи ҳунармандӣ ва вазъи ҳунармандонро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, саҳми устодро дар инъикоси ин самти муҳимми шуғли тоҷикон баланд арзёбӣ намудааст. Махсусан, муаррих бештар асарҳои «Таърихи инқилоби Бухоро», «Ёддоштҳо» ва «Мухтасари тарҷумаи холи худам»-ро мавриди омӯзиш қарор додааст.³

Дар корҳои таҳқиқотии донишмандони маъруф, ба мисли М. Шукуров, С. Табаров, Х. Асозода, Н. Раҳимов ҷойгоҳи осори С. Айниро дар омӯзиши масъалаҳои мубрами ҷамъаи арзишманд баҳогузорӣ менамоянд. Таъкид шудааст. Бояд қайд намуд, ки онҳо бештар ба осори бадеии мутафаккир таърихи намуда, тамоми воқеаҳои, ки дар осори С. Айни инъикос шудааст ва онҳо бозгӯии ҷомеаи охири асри XIX ва ибтидои асри

¹ Имомов М.С. Ҷаҳонбинӣ ва тафаккури Садриддин Айни [Матн] / М.С. Имомов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – С. 54-66.

² Муҳиддинов Р.Т. Освещение истории таджикского народа в творчестве С. Айни. Автореф. дисс. на соиск уч. степ к.и.н. [Текст] / Р.Т. Муҳиддинов. – Душанбе, 1999. – 144 с.

³ Ёрмухамматов А. С. Айни ва инқилоби Бухоро [Матн] / А. Ёрмухамматов / Садои Шарқ, 1981. №3. – С. 143-147; Саҳми матбуоти болшевикӣ дар тайёр кардан ва ғалабаи инқилоби Бухоро. – Душанбе: ДМТ. – 48 с; Инъикоси ғалабаи инқилоби халқии Бухоро дар «Шуълаи инқилоб». – Душанбе: ДМТ. Рӯзи илм, 2010. – С. 154-161; Инъикоси вазъи мадрасаҳои Бухорои охири асри XIX дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни. Масъалаҳои маориф, 2014, №1, №2. – С. 35-40; Асари пурарзиш дар боби фаъолияти ҷадидҳо. Масъалаҳои маориф, 2014. №4. – С. 59-68; Ҳоҷӣ Абдулазиз дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни. Маърифати омӯзгор. №2. 2018. – С. 30-33; Фаъолияти Сади Зиё дар «Ёддоштҳо». – Душанбе: Сино, 2017. – С. 202-253; Саҳми С. Айни дар инқишофи маорифи тоинқилобии тоҷик. – Душанбе: Маърифати Омӯзгор, 2018. №11. – С. 20-22; Аввалин тарбиятгари маънавии С. Айни. Душанбе: Маорифи Тоҷикистон, 2018. №4. – С. 19-23; Ҷашнгирии иди Наврӯз дар Бухорои охири асри XIX дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни / Маводи конференсияи илмӣ. – Душанбе, 2017. – С. 322-323; Тавсеаи ҳунармандӣ ва вазъияти ҳунармандони Бухоро дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни / Саҳми Садриддин Айни дар эҳёи таърих ва фарҳанги халқи тоҷик. Маводи конференсияи илмӣ – ҷумҳуриявӣ. – Душанбе, 2018. – С. 26-36. Аввалин намунаи матбуоти муосири тоҷик. – Душанбе: Маорифи Тоҷикистон, 2019. №4. – С. 10-14.

XX мебошад, як воқеъият медонад. Ҳамчунин, адабиётшинос А. Маҳмадаминов доир ба саҳми С. Айнӣ дар омӯзиши таърихи ҳаёти маданияи халқи тоҷик таҳқиқоти густурда анҷом додааст.¹

Профессор Қ. Расулиён бештар ба инъикоси ҳаракати ҷадидия бахшидаи С. Айнӣ диққат додааст. Ӯ саҳми С. Айнӣро дар ташаккули афкори ҷадидия ва мактабҳои усули нав хеле баҳогузори менамояд. Мавсуф дар нигоштаҳои хеш бештар ба саҳми С. Айнӣ дар омӯзиши таърихи маданияти охири асри XIX ва ибтидои асри XX-и тоҷикон таваҷҷуҳи хоса зоҳир намудааст².

Муаррихи тоҷик А. Розикзода дар осори худ масъалаҳои мубрами таърихи нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX-ро мавриди баррасӣ қарор дода, саҳми устод С. Айнӣро дар инъикоси таърихи ин марҳилаи муҳим ба таври мушаххас нишон додааст. Махсусан, муаррих дар таърихи маълумоти С. Айнӣ низоми идорӣ, ҳарбӣ ва муносибати амалдорони амириро бо мардум мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор додааст. Муаррих ба ҳулосае омадааст, ки С. Айнӣ ба таври воқеӣ сиёсати истибдодии амирони Бухороро нисбат ба мардум нишон додааст, ки ин вазъи мураккаби иҷтимоии манотиқи тоҷикнишинро инъикос менамояд.³

Муҳаққиқи дигари тоҷик А. Набавӣ дар хусуси аҳаммиат ва махсусияти осори С. Айнӣ маълумот дода, зарурати омӯзиши онро пеш аз ҳама дар хусусияти тарбияи худшиносӣ ва миллӣ доштан зикр намудааст. Ӯ шахсият ва осори С. Айнӣро барои имрӯзи миллати тоҷик, махсусан дар раванди эҳё ва рушди тафаккури миллӣ ва эҳёи фарҳангу суннатҳои ниёкон муҳим арзёбӣ намудааст⁴.

Дар осори муҳаққиқони замони истиқлол кӯшиш карда мешавад, ки бештар аз манзари манфиатҳои миллӣ ба рӯзгору осори Садриддин Айнӣ баҳогузори мешавад. Хусусан, муборизаҳои Айнӣ барои нишон додани ҳузури тоҷикон дар минтақа, бо унвони мардуми бумӣ ва нақши чехраҳои бузурги илму адаби тоҷик дар пешрафти тамаддуни ҷаҳонӣ ба таври возеҳ

¹ Мамадаминов А. Поиск истины [Текст] / А. Мамадаминов. – Душанбе: Сино, 1994.

² Расулиён Қ. Ҷадиҳо. Осори мунтахаб. – Душанбе, 2017. – С. 254-270; Ҳамон кас. Перомони афкори ҷадидия. Осори мунтахаб. – Душанбе, 2017. – С. 271-279.

³ А. Розикзода. Миршаб // Инъикоси масоили порахурии амалдорони аморати Бухоро дар осори С. Айнӣ, Инъикоси фаъолияти миршабҳо дар осори устод Садриддин Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 2006. – С. 284-295, 307-319.

⁴ Набавӣ А. Айнӣ Садриддин [Матн] / А. Набавӣ, А. Сайфулоев // Энциклопедии миллии тоҷик. – Душанбе, 2011. - Ҷ.1. – С. 225-234; Суханронии устод Садриддин Айнӣ дар анҷумани якуми Иттифоқи нависандагони шуравӣ [Матн]: Тарҷума аз русӣ / таҳияи А. Набавӣ// Адабиёт ва санъат. - 2015. - 4 июн; Нахустин адабиётшиносии нави тоҷикӣ ва масоили худшиносии миллӣ «Намунаи адабиёти тоҷик»-и С.Айнӣ [Матн] мероси ниёгон. – 2017.-№1 (19). – С. 112-117; Устод Садриддин Айнӣ ҳувиятсоз ва ифтихоровари миллат [Матн] // аслномаи «Қамоли Хучандӣ». - 2018.-№3 (15). – С. 5-20; Ҷанбаи интиқодии асари Садриддин Айнӣ «Намунаи адабиёти тоҷик» [Матн] // Гузориши АИ ҶТ. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – Душанбе, 2018.-№1-2. – С. 151-157; Шӯҳрати устод Садриддин Айнӣ дар мамолики Шарқу Фарб [Матн] // Пайванд.-2018.- №32.-с.53-63;

такрор мешавад. Дар пажӯҳишҳои ин давра дар хусуси нақши матбуот дар бедории миллӣ ва ҳаракати ислохотхоӣ дар рушди мактабу маорифи тоҷик муфассал бозтоби мешаванд.

Ҳамин тавр, дараҷаи таҳқиқи осори С. Айнӣ нишон медиҳад, ки ҳарчанд ҳаёт ва фаъолияти густурдаи ӯ аз ҷониби муҳаққиқони зиёд мавриди таҳқиқу омӯзиш қарор гирифтааст, вале ба чунин мазмун ва муҳтавои рисолаи пажӯҳишии мо таҳқиқоти махсуси илмӣ анҷом нашудааст. Таҳқиқоти мо, дар асоси таҳлили осори ба таърихи устод анҷом шуда, дар он саҳми С. Айнӣ, дар қиёс бо дигар муаррихон дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик мушаххас гардидааст. Қобили таъкид аст, ки таҳқиқоти олимони болозикр омӯзиши масъала ба муаллиф хеле сабук намудаанд. Аз ин лиҳоз саҳми ин муҳаққиқони бузург дар омӯзиш ва таҳлили мавзӯ хеле барҷастааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо), мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмӣ–таҳқиқотии кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносии факултети таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода шудааст. Яке аз бандҳои дурнамои корҳои илмӣ– таҳқиқотии кафедраи мазкур нишон додани саҳми барҷастаи фарзандони фарзонаи тоҷик дар инъикоси таърихи халқи тоҷик номгузорӣ шудааст, ки дарбаргирандаи мавзӯи диссертатсия мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ КОР

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ. Мақсад аз таҳлилу омӯзиши масъалаи таҳқиқшаванда, пеш аз ҳама, дар асоси осори нависанда ва олими барҷастаи қарни XX-и тоҷик Садриддин Айнӣ омӯхтани масоили мубрами таърихи халқи тоҷик ва нишон додани саҳми барҷастаи ӯ мебошад. Муҳаққиқ дар асоси осори устод С. Айнӣ ва таҳлилу муқоисаи он бо осори дигар донишмандон масъалаҳои муҳимми бахшида ба таърихи халқи тоҷикро баррасӣ намудааст. Муаллиф кӯшидааст, ки бо ин саҳми бузурги Садриддин Айнӣ дар роҳи омӯзиш ва равшан намудани саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик, нишон диҳад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил гардидан ба мақсад вазифаҳои мушаххаси зерин гузошта шудаанд:

- таҳлилу баррасии вазъи иқтисодию иҷтимоии таърихи халқи тоҷик дар охири асри XIX дар осори С. Айнӣ ҳамчун шоҳиди вақт;
- дар таърихи ба осори С. Айнӣ омӯхтан ва равшан намудани вазъи фарҳанги халқи тоҷик дар охири асри XIX ва хусусиятҳои хосси ин соҳаи заминавӣ дар муқоиса бо дигар даврҳо;
- таҳқиқи истилои Осиеи Миёна аз тарафи Русия дар осори Садриддин Айнӣ ва паёмадҳои он барои минтақа;
- нишон додани хусусиятҳои хосси вазъи сиёсии халқи тоҷик дар ибтидои асри XX аз нигоҳи Садриддин Айнӣ, махсусан низоми идории

чома, муносибати ҳокимон бо мардум ва таъсири ҳаракатҳои инқилобӣ ба вазъи онвақтаи аморати Бухоро;

- таҳлилу баррасии масъалаҳои мубрами чомаи аморати Бухоро дар ибтидои асри XX ва ҳаракатҳои ҷамъиятию фарҳангӣ;

- таҳқиқи раванди ташаккул ва рушди ҳаракати маорифпарварӣ ва ҷадидон дар асоси осори С. Айнӣ.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқоти диссертатсионӣ дар он ифода меёбад, ки он нахустин рисолаи мукамал оид ба саҳми Садриддин Айнӣ дар омӯзиши марҳилаҳои муҳими таърихи халқи тоҷик мебошад.

Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ бо дарназардошти талаботҳои илмҳои таърих ва таърихнигорӣ ва қонеъ намудани меъёрҳои илмӣ чунин масъалаҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд:

– нақши Садриддин Айнӣ ҳамчун яке поягузори таърихи халқи тоҷик бо дарназардошти омӯзиши саҳифаҳои муҳими таърихи миллат аз ҷониби ӯ таҳқиқ гардидааст;

– инъикоси таҳлилу омӯзиши таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии халқи тоҷик дар охири асри XIX аз ҷониби Садриддин Айнӣ бо муқоиса ба дигар осори муаррихони дигари давр мавриди омӯзиш қарор гирифтааст;

– масъалаи таҳқиқи ҳаракати маорифпарварӣ дар осори С. Айнӣ ва аҳаммияти назариявӣ амалии он дар ташаккул ва рушди афкори чома инъикос гардидааст;

– ҳаракати ҷадидия ва нақши он дар ҳаёти ҷамъияти аморати Бухоро аз диди С. Айнӣ таҳқиқу баррасӣ шудааст;

– махсусияти ҳаёти сиёсии аморати Бухоро дар ибтидои асри XX ва бозтоби он дар осори С. Айнӣ ҳамчун шоҳиди вақт мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Аҳаммияти назариявӣ ва илмию амалии таҳқиқот. Натиҷаи таҳқиқоти диссертатсионии мазкурро метавон дар омӯзишу таҳлили марҳилаҳои ҷудогонаи таърихи халқи тоҷик, махсусан, вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фарҳангии охири асри XIX ва ибтидои асри XX истифода намуд. Инчунин, маводи диссертатсияи мазкурро дар рафти дарсҳои курси махсуси омӯзишӣ дар ихтисосҳои марбут ба фанҳои чомашиносии донишкадаву донишгоҳҳои олиӣ ва равшану возеҳ гардонидани масъалаҳои баҳсталаби марҳилаҳои муайяни таърихи халқи тоҷик метавон мавриди истифода қарор дод.

Объекти таҳқиқот дар навбати яқум, таҳлили осори устод Садриддин Айнӣро доир ба масоили мубрами таърихи халқи тоҷик дар қиёс бо таҳқиқоти муҳаққиқони дигари соҳа дар бар мегирад.

Мавзӯи таҳқиқот мушаххас кардани саҳми Садриддин Айнӣ дар омӯзиши баъзе масоили норавшани таърихи халқи тоҷик, дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар заминаи асар ва мақолаҳои илмӣ адабии ӯ мебошад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот дар он аст, ки ӯ саҳми С. Айнӣро дар бораи омӯзиши масоили асосии таърихи халқи тоҷик дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар қиёс ба осори таҳқиқотии

дигар муарихон таҳлилу баррасӣ кард. Ҳамзамон дидгоҳи вайро ба унвони шоҳид ба масоили муҳиме чун маориф, ҳаракати маорифпарварӣ, истилои Осиёи миёна аз тарафи Руссия ва паёмадҳои он, ҳаракати чадибия дар Аморати Бухоро ва ғайра мушаххас сохт.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи «Саҳми Садриддин Айни дар таҳқиқи таърихи халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XIX» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих бо шиносномаи ихтисосҳои Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи ихтисоси 07.00.09 - таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ мутобиқат менамояд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳод шаванда:

1. Таҳқиқи таърихи халқи тоҷик дар замони пуршебу фарози асри XIX, ки аст, асосан аз ҷониби пажӯҳишгарони хориҷӣ омӯхта шудааст. Аввалин нафар аз миёни тоҷикон, ки ба инъикоси ин масъала даст задааст, устод Садриддин Айни мбошад. Агар дар таърихнигории анъанавии мо тоҷикон бештар ба инъикоси сиёсати шоҳону ҳокимон диққат дода шаванд, пас С. Айни маъмулан ба навиштани таърихи мардум рӯ овард. Ин дар ҳоле буд, ки мулкҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна аз тарафи Русия забт шуда, дар ҳаёти мардум дигаргуниҳои муҳимми сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ падид омад. Фарқи осорӣ С. Айни аз дигарон дар он аст, ки ӯ ҳодисаҳоро ҳамчун шоҳиди бевоситаи ҷомеа навишт ва ахбори ӯ барои дигар муҳаққиқон ҳамчун сарчашма хидмат мекунад. Бинобар ин, Садриддин Айниро метавон асосгузори мактаби муосири илми таърихнигории тоҷик номид муаррифи кард.

2. Омӯзиши масъалаи фарҳанг дар осори Садриддин Айни мавқеи муҳим дорад. С. Айни дар навиштаҳои хеш ба тамоми пахлуҳои фарҳанги мардум дахл карда, андешаҳои ӯ дар бораи мактабу маориф, адабиёт, санъату ҳунар омӯзандаанд. Дар осори ӯ ба рӯзгору афкори намоёндагони барҷастаи фарҳанг, маорифу адаби тоҷик, аз қабили Аҳмади Дониш, Мирзо Азими Сомӣ, Садри Зиё, Домулло Икромча ва вазъи толибилмони ҳавзаҳои илмӣ диққати махсус зоҳир карда мешавад. Муҳимтар аз ҳама мушкилоту масъалаҳои ҳалталаби ҷомеаи тоҷик мунсифона дарҷ меёбанд, ки саҳми устодро дар пешрафти таърихнигории тоҷик аҳаммияти махсус дорад.

3. Масъалаи маориф ва ҳаракати маорифпарварӣ дар меҳвари андешаҳои Садриддин Айни қарор дорад. Ӯ зухури ин ҳаракатро мантиқӣ ва барои замони худ пешқадам арзёбӣ карда, раванди густариш ва чехраҳои дурахшони онро инъикос кардааст. Андешаҳои С. Айни барои муҳаққиқони таърихи ин ҳаракат ҳамчун дастуру раҳнамо хидмат кардааст. Муҳаққиқи дақиқназар маорифпарвариро як чунбиши мусбат ва созандаи он рӯзгор ба қалам дода, бар ин бовар буд, ки танҳо маорифпарварони пешқадами он барои ҳалли мушкилоти ҷомеа пешниҳод намоянд.

4. Давраи истилои Осиёи Миёна аз тарафи Русия як марҳилаи муҳимми таърихи халқи тоҷик аст, ки ба замони зиндагии Садриддин

Айнӣ рост омад. С. Айнӣ раванди ишғоли Осиёи Миёнаро аз рӯи сарчашмаҳои асосӣ ва шунидаҳову мушоҳидаҳои шахсӣ баррасӣ карда, сабаби асосии шикасти Бухоро ва дигар хониҳои минтақаро дар парокандагии ин мулкҳо, ҷангҳои дохилӣ ва ақибмонадгии давлатҳо аз ҳамзамонони худ медонад. Ӯ сиёсатҳои истеъморӣ мустамликадорони рус ва намоёндагонӣ он дар минтақаро бештар дар фаъолияти Агентии сиёсии Русия ва нақши манфии он дар раванди ислоҳоти мактабу маорифро нақд мекунад. С. Айнӣ бидуни истифодаи манобеи русӣ дар хусуси истилои Осиёи Миёна бар ин бовар буд, ки онҳо воқеаҳо аз нигоҳи манобеи сиёсӣ ва низомии худ инъикос менамоянд.

5. Ҳаракати ҷадидия аз андешаҳои пешқадами маорифпарварӣ сарчашма гирифта, мувофиқи маълумоти С. Айнӣ номи «ҷадид»-ро душманони ин ҳаракат ҳамчун калимаи таҳқиромез ба он нисбат додаанд, ки қувваҳои иртиқӣ бо тамоми ҳасти дар фикри аз байн бурдани он шаванд. Дар замони Шуравӣ вобаста ба талаботи замони ин ҳаракат якҷониба ва манфӣ тасвир мешуд ва дар давраи истиқлоли Тоҷикистон донишмандони ватанӣ дар пажӯҳиши ин масъала корҳои зиёд анҷом доданд. Дар осори С. Айнӣ робитаи мутақобили ҷадидон бо ҳукумати Русияи подшоҳӣ низ инъикос меёбад. Агар маҳаки ақидаҳои маорифпарвариро эътирози зиёӣни табақаҳои мухталиф ташкил намояд, пас таркиби иҷтимоии ҷадидия аз намоёндаи табақаҳои поёнии захматкаш, деҳқонони миёнаҳол, ҳунармандон, касибон, ва баъзе коргарон иборат буд.

6. Садриддин Айнӣ ҳамчун шоҳиди замон, вазъи ҷамъиятию сиёсии ибтидои асри XX-ро дар осори худ муфассалу воқеъбинона баррасӣ менамояд. Дар осори адабӣ ва публицистии Қаҳрамони Тоҷикистон сиёсатҳои нодурусту зиддимардумии амирони манғит ва амалдорону дастнишондоҳҳои онҳо инъикос ёфтааст. С. Айнӣ бештари паҳлуҳои ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии он замонро тасвир карда, муборизаву рақобати носолим мансабталашӣ ва паёмади онҳо хунрезихоро мазамад менамояд. Дар осори С. Айнӣ паёмади воқеаҳои муҳими он давра, аз ҷумла Ҷанги якуми Ҷапон, инқилобҳои минтақа ва ҳаракатҳои миллӣ-озодихоҳии мардуми Шарқ ба ҳаёти тоҷикон баррасӣ гардидааст, ки омӯзиши он аҳамияти муҳими илмӣ ва тарбиявӣ дорад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Дисертатсия бар асоси маълумоти осори таърихӣ С. Айнӣ ва қиёси андешаҳои ӯ бо дигар маъхазҳои хаттӣ ва таҳқиқоту рисолаҳои илмӣ донишмандони муътабар навишта шудааст. Хулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмӣ натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва илмӣ пешниҳод шудаанд.

Тасвӣ ва амалисозии натиҷаҳои дисертатсия (гузориши нуктаҳои асосии дисертатсия дар конференсро, маҷлисҳо, семинарҳо ва дигар ҳамоишҳои илмӣ). Нуктаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияҳо ва семинарҳои гуногуни илмию амалии донишгоҳию ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, аз ҷумла: конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ таҳти унвони Саҳми Садриддин Айнӣ дар эҳёи таърих ва фарҳанги халқи тоҷик (маводи конференси илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ бахшида ба 140 -

солагии Қаҳрамони Тоҷикистон Садриддин Айни). – Душанбе, 22 ноябри 2018; конференсияи илмӣ-назариявӣ «Таҳқиқи масоили маорифпарварӣ дар осори Садриддин Айни». – Душанбе: Сино, 2019. ва ғайра дар шакли маъруза пешниҳод гардиданд.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Аз рӯи мавзуи диссертатсия муаллиф 5 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъ расонидааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, шаш зербоб, хулоса, рӯйхати сарчашмаҳо ва адабиёти истифодашуда иборат аст.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима мубрамии мавзӯ асоснок гардида, асосҳои назариявӣ, методологӣ, навгониҳои илмӣ ва нуқтаҳои илмӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳамияти назариявӣ ва амалии диссертатсия мушаххас шудаанд. Дар ин радиф тавсиби натиҷаҳои масъалаи таҳқиқшаванда ва сохтори диссертатсия пешбинӣ гардид.

Боби аввали диссертатсия – «**Инъикоси масоили мубрами таърихи охири асри XIX-и халқи тоҷик дар осори С. Айни**» аз се зербоб иборат аст.

Зербоби аввал «**Вазъи иқтисодӣ-иҷтимоии охири асри XIX дар таҳқиқоти С. Айни**» гузориш ва таҳлилу баррасии фишурдаест дар бораи сиёсати иқтисодии амирони Бухоро ва пуштибони онҳо ҳукумати подшоҳӣ ва вазъи оммаи халқ. С. Айни ҳамчун шоҳид, вазъи иқтисодӣ – иҷтимоии халқро инъикос ва маҷбурияти ду ҳукумати истисмориро нисбат ба мардум мазамат намуда, омили пастравии сатҳи зиндагии мардум ва минтақаро дар чунин ҳукуматҳои камфаъолият донистааст. Дар ин баҳш ҳамчунин таъсири иқтисодии Русияи подшоҳӣ, махсусан муносибатҳои сармоядорӣ ба аморати Бухоро таҳлил шудааст. Дар нимаи дуюми асри XIX дар ҳаёти иқтисодӣ – иҷтимоии халқи тоҷик бо зуҳури унсурҳои ҷомеаи сармоядорӣ дар ҷомеаи суннатӣ - исломӣ то ҷое тағйирот ба миён омад. Ин тағйирот, аз як тараф, ба ташаккули баъзе аз қувваҳои тараққиҳо, махсусан табақаи зиёии таъсир гузошт. Онҳо зери таъсири ин таҳаввулот ба таҳлили вазъи замони пардохтанд. Дар ин замина баъзе асарҳои бунёди таълиф шуданд, ки назари таърихнигорӣ назир надоштанд. Дар сарғаҳи таълифи чунин асарҳо асосгузори ҳаракатҳои маорифпарварӣ ва ҷадидия Аҳмади Дониш ва баъдан Садриддин Айни қарор доштанд¹.

Бояд зикр намуд, ки хусусияти хосси таърихнависи давраи мазкур аз он иборат аст, ки муаррихон ба навиштани асарҳои танқидӣ пардохта буданд. Таҳлили осори Аҳмади Донишу Абдулазими Сомӣ ва С. Айни аз ин гувоҳӣ медахад. Вале аз ин миён осори С. Айни баъзе хусусияти хос доштанд. А. Дониш ва А. Сомӣ аз ҷумлаи таърихнависоне буданд, ки дар дарбори ҳукумати вақт фаъолият намуда, наметавонистанд вазъи ҷойдоштаро бе ягон монеа ба таври равшан ва комил таҳлилу баррасӣ ва инъикос намоянд. С. Айни аз ин монеаҳо то ҷое орӣ буд. Вале ба ин нигоҳ накарда, таҳлилҳои осори ёддоштии ӯ равшан месозад, ки худӣ ӯ низ чандин маротиба ба таҳдидҳо ва ҷазоҳои ҷисмонии ҳукумати вақт гирифтдор шудааст. Ин таҳдидҳо натавонист, садди роҳи ӯро дар таҳлили вазъи воқеии ҷомеаи Бухоро гирад. Сарфи назар аз таҳдидҳо осори худро дар руҳияи озодӣ-танқидӣ таҳия менамуд. Ҳарчанд таълифи ин осор аз ибтидои асри XX шуруъ гардида бошад ҳам, вале барои С. Айни ҳамчун шоҳиди замони тамоми воқеоти охири асри XIX равшан буд.

¹ Дониш А. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития [Матн] / А. Дониш. – Душанбе: Ирфон, 1964; Наводир-ул-вақоеъ [Матн] / А. Дониш. – Душанбе: Дониш, 2017; Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро [Матн] / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с; Ёддоштҳо [Матн] / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 1990. – 352 с.

Асарҳои инъикоскунадаи таърихи охири асри XIX ва ибтидои асри XX-и С. Айнӣ «Таърихи инқилоби Бухоро» ва «Ёддоштҳо»¹ мебошанд, ки дар онҳо муаррих оиди оғози ҳаракати маорифпарварӣ ва инқилобӣ дар Бухоро, сабабҳо, қувваҳо ва иштирокдорони асосии он – халқи гуногунмиллат маълумоти таърихан мустанад ва муфид додааст. С. Айнӣ ҳамчун муаррих кӯшидааст, ки омилҳои сар баровардани чунин ҳаракатҳои аҳаммияти тараққиҳоҳонадоштаро аз рӯи ҳақиқат таҳлил намуда, сарчашмаи онро дар осораш нишон диҳад. С. Айнӣ ҳамчун таҳлилгар вазъи иқтисодӣ-иҷтимоии халқи тоҷикро дар охири асри XIX, дар навбати аввал, дар доираи сиёсати пешгирифтаи амирони Бухоро дар муносибат бо мардум, махсусан дар самти ситонидани андозситонӣ таҳлил менамояд.

С. Айнӣ вазъи иқтисодӣ-иҷтимоии таърихи нимаи дуюми асри XIX-ро бо унвони давраи тираи халқи тоҷик аз нигоҳи манфиатҳои оммавӣ инъикос намуда, саҳми хешро дар пешрафти таърихнигорӣ гузошт. Аз омӯзиш ва таҳлили осори ӯ маълум мегардад, ки дар инъикоси вазъи давраи мазкур бештар ба ходими дигари барҷастаи сиёсӣ фарҳангии вақт Аҳмад Маҳдуми Дониш пайравӣ менамояд. Аммо як чизро ба назар гирифта ва таъкид намудан ба маврид ва саривақтист, ки А. Дониш яке аз мансабдорони дарбори амирӣ буд ва дар аксар ҳолатҳо наметавонист вазъи ҷойдоштаро ба таври равшану возеҳ ошкор намояд. Вале хидмати бузурги ӯ дар он аст, ки бо қадамҳои нахустини худ дар роҳи ҳақиқатнигории таърих ва ифшо намудани камбудҳои ҷойдоштаи пешниҳоди ақидаҳои солиму илмӣ тавонист дар роҳи сабзиш ва камолоти намояндагони дигари барҷастаи халқи тоҷик ба монанди Садриддин Айнӣ замина гузорад. Маҳз таъсири ин афкор буд, ки С. Айнӣ дар роҳи худ устуворона новобаста аз фишору ҷаҳолатҳои ҳокимони вақт таърихи мардумони заҳматкашро дар осори худ ба таври воқеъбинона арзёбӣ намод.

Дар зербоби дуюми боб – **«Вазъи фарҳанги халқи тоҷик дар охири асри XIX аз нигоҳи С. Айнӣ»** мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Устод С. Айнӣ мавқеи хоси фарҳангро ба назар гирифта, дар осори хеш аз вазъи ин соҳаи афзалиятнок дар нимаи дуюми асри XIX дар Бухоро ёдовар гардида, онро ба таври мушаххас таҳлил намудааст. Яке аз унсурҳои хоси фарҳанг ва зинаи ибтидоии он низоми макотибу таҳсилот маҳсуб меёбад. Ҳамин аст, ки С. Айнӣ ба ин масъала мароқ зоҳир намуда, аз вазъи мактабу мадраса ва низоми таълими халқи тоҷикро дар Аморати Бухорои нимаи дуюми асри XIX ногувор медонад.

Таҳлилу омӯзиши осори ӯ нишон медиҳад, ки низоми макотиби асримиёнагӣ дар Бухоро ба талаботи ҷомеаи нав ҷавобгӯ набуда ба зуҳури тамоми бадбахтиҳо аз сиёсати амирони манғит дар соҳаи илму фарҳанг сарчашма мегирӣфт. Ӯ дар осори худ сабабҳои асосии бӯҳрони ҷомеаро пеш аз ҳама дар низоми мавҷудаи маорифи Бухоро маънидод менамояд.

¹ Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с; Айнӣ С. Воспоминания. – Ленинград, 1961. – 1087 с.

Таҳқиқу омӯзиш нишон медиҳад, ки С. Айнӣ дар ин самт ҳақиқатнигориро ихтиёр намуда, бе ягон тарсу ҳарос аз амируну амалдорон низоми фалаҷгаштаи Бухороро дар осораш ёдовар мешавад.

Муаррих вазъи мактабу мадорис ва аҳли зиёро мавриди таҳлил қарор дода, аз вазъи бӯҳрони фарҳанг хабар медиҳад. Омили асоси ин бӯҳронро, ки тамоми соҳаҳои фарҳангро фаро гирифта буд, дар маърифатии пасти амир ва амалдорони давлатӣ медонист. Аз низоми пасти соҳаи маориф, ки замина рушди ҷомеа аст, шиква намуда, ягона роҳи аз ин бӯҳрон баромаданро дар решакан кардани ин низоми истибдоии аморат меид.

Ба ақидаи мо таҳлили объективӣ ва ба таври хеле содда инъикос намудани ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX аз ҷониби устод С. Айнӣ яке аз аввалин ташаббусҳои ҷиддӣ дар роҳи омӯзонидани таърихи асили гузаштаи худ ба насли наврасу ҷавон мебошад. Имрӯз осори таърихии ӯро мо метавонем ҳамчун намунаи дарси ибрат аз таърих истифода бурда, роҳҳои ба миён омадани бӯҳрони маънавию дар ҷомеа пешгирӣ намоем. Осори ӯ моро ба ҳулосае овард, ки сарчашмаи асосии ҳамаи бӯҳронҳо ин бӯҳрони фарҳангӣ, махсусан аз илму хирад дур мондани ҷомеа аст. Ана ҳамин вазъро муаррих ба дараҷае оддӣ ва содда карда шарҳу эзоҳ додааст, ки ҳар як мутолиакунада ва таҳқиқотчи давраи мазкур метавонад, бо роҳи аз ҳама осон ба аҳдофи худ расад. Ҳадафи ҳар як олим ҳам ба ақидаи мо осон намудани қор, яъне мураккабро содда намудану оммафаҳм намудан аст. Садриддин Айнӣ аз ӯҳдаи ин рисолати худ ба таври барҷаста баромада, омӯзиши таърихро бо як методика ва усули аз ҳама оддӣ ба роҳ мондааст. Ин ҷиҳатҳо осори ба таърих бахшидаи ӯро то ҷое аз дигарон фарқ мекунонад.

Дар зербоби сеюми боби якум «Инъикос ва баррасии ҳаракати маорифпарварӣ дар осори С. Айнӣ» мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Устод С. Айнӣ ҳамчун муҳаққиқ ва меросбари мактаби маорифпарварон дар осори хеш оид ба хусусиятҳои ин мактаби маърифатӣ иҷтимоии халқи тоҷик ва намоёнҳои он то ҷое тавонистааст маълумоти муфассал пешниҳод намояд. Дар ин хусус қайд намудан меарзад, ки сарчашмаи тамоми маълумоти марбут ба ҳаракати маорифпарварӣ қариб, ки аз осори С. Айнӣ чи аз асарҳои илмиаш ва чи аз он асарҳои бадеӣ, ки ҳаёт ва фаъолияти ин муҳаққиқи барҷастро инъикос менамояд, баромеояд. Мактаби ташаккулдодаи С. Айнӣ, ки минбаъд ҷадидия ном гирифт, мувофиқи таъкиди бевоситаи худӣ ӯ заминаи асосиашро аз маорифпарварӣ гирифтааст, ки мавзӯи ҳар ду мавҷудияти муносибатҳои феодалию динӣ, аз лиҳози иқтисодӣ ва маданӣ заифу нотавон будани аморати Бухоро, дар сатҳи паст зиндагӣ мондани меҳнаткашони қашшоқу хонахаробшудаи Туркистону Бухоро, набудани истеҳсолоти саноати замонавӣ, вайрон кардани ҳуқуқҳои сиёсӣ, ҳуқуқфармоии бесаводӣ миёни ақсарияти аҳоли ва мавҷудияти зулму ситами мустамликавӣ маҳсуб меёфт.

Муҳимтарин ва дақиқтарин осоре, ки дар мавриди маорифпарварӣ сухан меравад ин «Таърихи инқилоби Бухоро» мебошад. Мувофиқи

таҳлили асари мазкур маълум мегардад, ки ақидаҳои маорифпарваронаю ислохотчигии С. Айнӣ ва дигар зиёиёну равшанфикрони ибтидои асри ХХ баъд аз хондани асари Аҳмад Махдуми Дониш «Наводир-ул-вақоъ» оғоз меёбад.¹ Ба гуфти С. Айнӣ ин асар соли 1883 таълиф гардида, дар аввал дар доираи маҳдуд паҳн шуда, баъдан дастраси баъзе аз зиёиён мегардад. Чунончи худи устод қайд намудааст: «Пеш аз ба Бухоро омадани матбуоти Русия ва Туркия ба кушода шудани фикри баъзе касон ҳамин китоб сабаб шуда буд»².

Таҳлили осори С. Айнӣ нишон медиҳад, ки маорифпарварон чоҳилии боёну камбағалонро сабаби асосии бадбахтиҳо, бемаърифатии онҳо дониста, беҳтарсозии сифати таълиму тарбияро омили асосии аз мусибатҳои феодалӣ озод шудани ҷомеа медонистанд. Аз ин рӯ, чорӣ кардани маърифат, адолат, дӯстӣ ва барҳам додани истибдодро мақсаду мароми асосии худ медонистанд. Маорифпарварони тоҷик аслан дар доираи баҳсу муҳокима сухан ронда, нуқтаи баланди таълимоти онҳо ислохот бошад ҳам, ислохотхоҳии онҳо аз ислохоти мактабу мадраса дур нарафт. Дигар ин ки ғояҳои ислохотчигии онҳо ҳам аз доираи идеологияи расмӣ ислом берун намебаромад. Вале ғояҳои пешқадаму демократии маорифпарварони тоҷик, сарфи назар аз ин ки на ҳама дар амал татбиқ гардида буданд, аҳаммияти бузурги таърихӣ доштанд.

Таҳқиқи фаъолияти густурдаи назариявию амалии устод С. Айнӣ моро ба хулосае овард, ки ӯ дар ибтидои фаъолиятҳаш ҳамчун маорифпарвар ба миён омадааст. Махсусан, ташкилу тарғиби мактаб, пешниҳоди усули нави таълиму тадрис дар мадрасаҳои Бухоро, ҷалби мардум ба омӯзиши таърихи ислом ва ба ин восита оғоҳ намудани онҳо аз ҳақиқати шариати исломӣ, тарғибу ташвиқи рӯзномаҳо ва ширкат дар таъбу нашри онҳо аз ҷумлаи амалҳои маорифпарваронаи ӯ маҳсуб меёфт. Имрӯз агар принципҳои маорифпарваронаи чи Шарқ ва чи Ғарбро ба назар гирем аз ҳамон ҳаракатҳои мусаллаҳона бар муқобили соҳти ҳукумрон, аз дигаргунсозии низоми мавҷуда, аз эъмори ҷомеаи нав дур будан ва чунин ҳаракат, махсусан ҳарбро намепазируфтанд³.

Боби дуҷуми диссертатсия ки «**Масоили таҳлилу омӯзиши таърихи ибтидои асри хх-и халқи тоҷик дар осори С. Айнӣ**» номгузорӣ шудааст, аз се зербоб иборат мебошад.

Дар зербоби аввали боби дувум, ки «**Инъикоси паёмдҳои ҳамлаи Русияи подшоҳӣ ба Осиёи Миёна ва сиёсатҳои он дар минтақа дар таҳқиқоти Садриддин Айнӣ**» ном дорад сухан аз масъалаи хеле муҳим – истилои Осиёи Миёна ва паёмдҳои ҳамроҳ шудани минтақа ба империяи Русия баррасӣ шудааст. Қайд мегардад, ки чараёни ҷангҳои Бухорову

¹ Баҳорзода С. Таҳқиқи масоили маорифпарварӣ дар осори Садриддин Айнӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон: Бахши илмҳои таъриху бостоншиносӣ, фалсафа ва педагогика [Матн] / С. Баҳорзода. – Душанбе: Сино, 2019. №7. – С. 76-81.

² Имомов М. Ҷаҳонбинӣ ва тафаккури бадеъии Садриддин Айнӣ [Матн] / М. Имомов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – С. 35.

³ Имомов М. Ҷаҳонбинӣ ва тафаккури бадеъии Садриддин Айнӣ [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Матбуот, 2001. – С. 45.

Русияро устод Айнӣ баррасӣ карда, ҳамчун таърихнигори ҳирфай ба иттилооти саҳеҳ ва аз сарчашмаҳои маҳаллӣ бештар ба асари Мирзо Азими Сомӣ таъя кардааст. С. Айнӣ инчунин чизҳои шунида ва мушоҳидаҳои ба қалам овардааст. С. Айнӣ ҳарчанд муҳолифи истило шудани сарзамини Бухоро буд, вале ҳамчун муаррихи боинсоф вазъи асафбори аҳоли ва норозигии онҳо аз маъсурони амириро то дараҷае медонад, ки дар баъзе мавзӯҳо аҳоли ба артиши Русия муроҷиат карда, ягона роҳи ҳалосиро дар ҳамроҳ шудан ба ин кишвар медонистанд.

Қайд карда мешавад, ки С. Айнӣ аз гуфтани бисёр воқеиятҳо чашм намепушад. Аз ҷумла, ҳарчанд китоби ӯ дар замоне навишта шудааст, ки ҳукумати русҳо бар Осиеи Миёна қатъӣ буд, вале аз ғоратгариҳои лашкариёни рус дар гушаву канори Осиеи Миёна низ хабар медиҳад. С. Айнӣ марҳилаҳои асосии муносибати Русия бо Бухороро инъикос карда, дар бораи таъсироти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ин ҳодисаи муҳими изҳори назар кардааст. Бинобар ҳулосаи ӯ инқилоби соли 1905-и Русия ва инқилоби Туркия ва Эрон амири Бухороро хотирпарешон карда буд.¹ Аммо маъмурони ҳукумати Русия дар Бухоро муқобили ҳаракати ислоҳот ва дигаргунӣ дар соҳаи мактабу маориф буда, як ниҳоди фосиду олула ба ришва буданд.

Ҳамин тавр, С. Айнӣ ба унвони як муаррих ҳушомадгӯии муаррихони шарқиро ба зери тозиёнаи танқидгирифта, ҳамеша ба асли таърихият ва воқеъбинона инъикос кардани ҳодисаҳои гузашта пойбандӣ нишон медиҳад. Ӯ ибрати таърихро хеле муҳим дониста, бовар дошт, ки дарси таърих сарнаҷом миллатҳои шарқ, аз ҷумла тоҷиконро бедор месозад.

Дар зербоби дуҷум «**Садриддин Айнӣ ва масъалаҳои омӯзиши ҳаракати ҷадидия**» мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гирифтааст. Бояд қайд кард, ки яке аз аввалин инъикоскунандагони ҳаракати ҷадидия ва таҳқиқбарандаи мазмуну мундариҷаи он устод С. Айнӣ маҳсуб меёфт. Аз охири солҳои 80-уми асри XX ва ғолибан баъди ба даст овардани истиқлоли давлатӣ дар шинохти ҳаракати ҷадидия дигаргунии комил ба миён омад. Дар дар пажӯҳишҳои ин марҳила фаъолияти ҷадидии С. Айнӣ, ки яке аз симоҳои барҷастаи ин ҳаракати тараққиҳонона ба ҳисоб мерафт, баҳои сифатан нав гирифт. Акнун дар кишвари мо таҳқиқу омӯзиш ва нашри дубораи осори давраи ҷадидии С. Айнӣ муҳтарамтар гардид. Маҳз, дар даврони соҳибистиқлолии Тоҷикистон ба тариқи мураттабу муназзам ва пайғирона таҳқиқ намудани осори безаволи ҷадидон ва аз худ намудани таҷрибаи таърихии онҳо дар роҳи бомаърифату босавод намудани мардум, ташаккули матбуот ва тарғиби бунёди ҷомеаи нав аз ҷониби олимону муҳаққиқони тоҷик суръат гирифт. Тули зиёда аз 80 сол осори ҷадидии С. Айнӣ аз назарҳо ғоиб афтада, танҳо баъди касби Истиқлоли давлатии Тоҷикистон манзури ҳаводорони осори ниёгон ва аҳли илму таҳқиқ гардид.

---

¹ Айнӣ С. Таърихи амирони манғития Бухоро. – С. 34.

Дар асоси ин таҳлилҳои устод С. Айнӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки яке аз омили қувват гирифтани муқобилони ҷадидон, ки ягона қувваи хайрхоҳи ҷомеа буданд, бесаводу аз аҳкоми шариат дур будани аксарият мардуми оддӣ, махсусан ҷавонон буд. Ин гуна ашхос воситаи асосии амалӣ гардидани ҳадафҳои ҳукумати золим ва муллоҳои ифортӣ шуда буд. Новобаста ба чунин аъмоли бади онҳо ҳоло ҳам мардуми оддӣ ба онҳо боварӣ дошту фикр менамуд, ки амир намояндаи Худо асту муллоҳо бошанд ягона қувваҳои ҳақиқатпарасту ҳақиқатҷӯ дар роҳи амалӣ гардидани гуфтаҳои Худо. Омили асосии ин бадбахтӣ аз мадорису марказҳои илмӣ дур мондани мардум буд. Дарачаи саводнокӣ дар ҳолати пастарини худ омада расида буд, ки ин ба манфиати ҳукумати истибдодии давр буду то ҷое метавонист ба ин раванд мусоидат менамуд. Ақидаи «рамаро идора намудани чупон осон аст», шиори амирону амалдорон гардида, аз он фаромӯш карда буданд, ки омилони асосии истехсолот мардум асту дар ҳоле, ки эшон босаводу хирадманд бошанд, истехсолот меафзояду давлат тавоно мегардад. Вале барои дарки ин амиру сарвари хирадманду дурандеш лозим буд.

Ҳамин тариқ, корҳои ташкилӣ ва амалии ҷадидонаи муаррих бо ташкили мактаби усули нав, ташвиқ намудани халқ, ба толибилмон омӯхтани хату савод, навиштани китобҳои дарсӣ барои мактаб, рӯзнома, рисола, хулоса, адабиёти навро дар миёни мардум паҳн намудан, мардумро аз вазъияти замона огоҳ сохтан ва зарурати аз худ намудани донишро ба онҳо фаҳмонидан ва халқро ба худшиносӣ ва ҳимоя аз ҳуқуқҳои худ даъват намудан суръат гирифтааст¹.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон саҳми Садриддин Айниро дар таҳқиқу омӯзиши ҳаракатҳои маорифпарварӣ ва ҷадидия бо чунин нуктаҳои нишон дод: 1) таҳқиқи объективии ташаккулёбии аввалин ақидаҳои маорифпарварона дар сарзамини халқи тоҷик ва ба таври илмӣ нишон додани саҳми тоҷикон дар инкишофи чунин ақидаҳои прогрессивии ҷамъиятӣ; 2) нишон додани марҳилаҳои ташаккулёбии ақидаҳои ислохотхоҳона ва шуури ҷамъиятӣ бо хусусиятҳои хоси маҳаллиаш; 3) ба таври объективӣ ва пайгириноаю бе тарсу ҳарос аз идеологияи мавҷудаи вақт нишон додани ҳақиқати ақидаҳои маорифпарварону ҷадидони Бухоро ва ҷудо намудани онҳо аз рӯи ба инобат гирифтани манфиатҳои миллию маҳаллӣ ба ҷадидони демократ ва тундгаро, ки дар зерин таъсири идеологияҳои хоричиён қарор гирифта буд; 4) дар чунин як муҳити тезу тунди солҳои 20-ум, ки ақидаҳои зиддитоҷикӣ зиёд садо меод, аввалин шуда ба таҳқиқи масоили ҷадидон ва нақши тоҷикон дар ташаккулёбии ҷомеаи нав пардохтану мубориза ба муқобили бадхоҳони миллат тавассути нишон додани таърихи халқ, махсусан саҳифаҳои ду даҳсолаи ибтидои асри XX.

Дар зербоби сеюми боби мазкур «**Вазъи иҷтимоӣ-сиёсии ибтидои асри XX дар асоси осори С. Айнӣ**» мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифтааст. Садриддин Айнӣ аз ҷумлаи он муаррихоне мебошад, ки новобаста аз

¹ Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе, Адиб, 1987. – С. 132.

мушкилоти замон ва имконоти на он қадар мусоид, ба таҳқиқи тамоми соҳаҳои ҷамъиятии таърихи ибтидои асри ХХ-уми халқи тоҷик пардохтааст. Махсусан, ӯ ҳамчун шоҳиди замон вазъи ҷамъиятию сиёсии ибтидои асри ХХ-ро дар як қатор асарҳои худ ба монанди «Таърихи амирони манғитияи Бухоро», «Таърихи инқилоби Бухоро», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро», «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам» «Ёддоштҳо» ва дигар асару мақолаҳои худ ба таври барҷаста ва дар айни ҳол бо ба инобат гирифтани усули ҳақиқатнигории таърихӣ инъикос намудааст¹.

С. Айнӣ масаъалаҳои сиёсию ҷамъиятии Осиёи Марказӣ, махсусан Бухороро дар ибтидои асри ХХ мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор дода, сиёсати мустамликадорӣи Русияи подшоҳӣ, таъсири он ба ҳаёти ҷамъиятию сиёсии минтақа, мавқеи аморати Бухоро, сиёсати амирони он, вазъи сиёсӣ – ҷамъиятии Бухороро дар давраи мазкур таҳлил намудааст. Диққати С. Айнӣро сиёсати пешгирифтаи амир Абдулаҳадхон ва таъсири Русияи подшоҳӣ ба ин сиёсат ҷалб намудааст. С. Айнӣ ба ин воқеаҳо ба ҳайси як таърихнигори варзида баҳои ҳаққонӣ дода, нуқтаи назари хешро иброз доштааст, ки то ҳол аҳаммияти илмии худро аз даст наододааст. Обьекти омӯзиши ин бахши диссертатсия, ки аз лиҳози хронологӣ таърихи сиёсии ибтидои асри ХХ-ро фаро мегирад, ба мо лозим аст, ки дар асоси осори С. Айнӣ аз давраи ҳукумронии амир Абдулаҳадхон шурӯъ намоем. С. Айнӣ дар радифи А. Дониш ва А. Фитрат раванди ба тахт нишастану хусусиятҳои хоси ҳукумронии Абдулаҳадхонро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст.²

Ҳамин тавр, қайд намудан меарзад, ки ҳам устод С. Айнӣ ва ҳам маорифпарварони дигари халқи тоҷик ба мисли А. Фитрат дар ифшои ҳаҳолату низоҳои амалдорони давлатӣ нахаросида, тамоми амалҳои разилонаи онҳоро аз амир сар карда то раису қозиҳои ҷудоғона дар осори худ нишон додаанд. С. Айнӣ ҳамон усули ба вучудовардаи таърихнигорӣи А. Донишро такмил дода, дар инъикоси ин марҳилаи тақдирсози халқи худ (ибтидои асри ХХ) нақши барҷастаи худро гузошта тавонист. Ӯ новобаста аз таъкиботҳои мавҷудаи давр чи аз ҷониби ҳукумати амирӣ ва чи аз ҷониби сояи он ҳукумати подшоҳӣ нисбат ба аҳли зиё, ки дар ифшои вазъияти тоқатнофарсо даст доштанд, тавонистааст, ки ҳақиқати таърихӣи замонаро барои насли ояндаи миллатсоз равшан намуда, ба ин васила онҳоро дар таъба ба ибрат гирифтанд аз дарси таърих дар роҳи бунёди ҷомеаи навин боҳабар намояд. Инъикоси таърихи сиёсии ибтидои асри ХХ–и халқи тоҷик аз ҷониби муаррих тасодуфӣ набуда, яке аз принципҳои он баланд бардоштани дараҷаи шуури сиёсии мардуми дар зери таъсири инқилобҳо қарор гирифта буд.

¹ Айнӣ С. Таърихи амирони Манғитияи Бухоро. Куллийёт Ҷ. 10 [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: “Ирфон”, 1966; Таърихи инқилоби Бухоро [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе, Адиб, 1987; Айнӣ С. Куллийёт. Ҷилди 9 [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1969; Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро.// Куллийёт [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе, 1963.

² Айнӣ С. Таърихи амирони Манғитияи Бухоро. Куллийёт Ҷ. 10 [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: “Ирфон”, 1966. – С. 178.

Маҳз ташаббусу ибтикори С. Айнӣ буд, ки минбаъд мактаби ба вучудовардаи ӯ фарзандони фарзонаи миллатро, ки дар роҳи бунёди ҷомеаи навин ва ҳифзи манофеи халқи заҳматкаш ва ташкили давлати тоҷикон ба монанди Нусратулло Махсум, Шириншоҳ Шохтемур, Бобочон Ғафуров ва амсоли ин абармардони сахнаи сиёсат ба вучуд омаданд.

Ҳамин тавр, дар рисола муаллиф кӯшиш намудааст, ки дар асоси принципҳои таҳлили илми таърих, хусусиятҳои осори Садриддин Айниро оид ба таърихи охири асри XIX ва ибтидои асри XX-и халқи тоҷик нишон диҳад.

ХУЛОСА

I. Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия

Таҳлили масъалаи мавриди таҳқиқ қароргирифта нишон медиҳад, ки дар саҳми Садриддин Айни дар омӯзиши таърихи нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX-и халқи тоҷик барҷаста аст. Омӯзиши масъалаи мазкур ба чунин хулосаҳо овард:

1. Устод Садриддин Айни ҳамчун муаррих дар осораш дар таърих ба маълумоти сарчашмаҳои нодири таърихӣ саҳифаҳои шигифтангез ва муборизахоҳонаи халқи тоҷикро бар зидди аҷнабиёни истисморгар баҳри озодӣ ва истиқлол инъикос намуда, мардумро ба ваҳдат ва ҳамдигарфаҳмӣ даъват намудааст. Инъикоси саҳифаҳои муборизахоҳонаи халқи тоҷик аз ҷониби ин муаррихи барҷаста тасодуф набуда, дар роҳи баланд бардоштани сатҳи худшиносӣ ва ҳудодоҳии миллӣ тавассути омӯзиш ва таҳлили таърихи халқи хеш саҳми бузургест. Маҳз омӯзиши таърихи миллат метавонад ба сифати яке аз воситаҳои асосии мустаҳкам намудани ваҳдати миллӣ ва пойдоҳии истиқлоли давлатӣ баромад намояд. Садриддин Айниро тазоду ситезаҳои давр водор сохт, ки ба эҷоди таърихи халқи худ пардохта, исбот намояд, ки барои тоҷикон аз ибтидо мафҳуми ваҳдат ва истиқлол бегона набуд.

2. Садриддин Айни ҳамчун муаррихи ҳақиқатнигор вазъи иқтисодӣ-иҷтимоии нимаи дуюми асри XIX-ро мавриди таҳлил қарор дода, ин давраи тираи халқи тоҷикро аз нигоҳи манфиатҳои оммавӣ инъикос намуда, саҳми бузурги хешро дар нигоштани саҳифаҳои таърих гузоштааст. Аз омӯзиш ва таҳлили осори ӯ маълум мегардад, ки С. Айни дар инъикоси вазъи давраи мазкур бештар ба шахсияти дигари барҷастаи сиёсӣ фарҳангии вақт – Аҳмад Махдуми Дониш пайравӣ намудааст. Аммо як чизро ба назар гирифтани ва таъкид намудани ба маврид аст, ки А. Дониш яке аз мансабдорони дарбори амирӣ буд ва дар аксар ҳолатҳо наметавонист вазъи ҷойдоштаро ба таври равшану возеҳ ошкор намояд. Вале хидмати бузурги ӯ дар он аст, ки бо қадамҳои нахустини худ дар роҳи ҳақиқатнигории таърих ва ифшо намудани камбудҳои ҷойдоштаи пешниҳоди ақидаҳои солиму зиёиёнаи хеш тавонад роҳи ташаққули ба воя расидани шахсиятҳои дигари барҷастаи халқи тоҷикро, ба монанди Садриддин Айни замина гузорад. Маҳз таъсири ин ақидаҳо буд, ки С. Айни дар роҳи худ устувор монда, новобаста аз таҳдидҳои ҳокимони вақт таърихи ҳақиқии халқи заҳматкашро ба таври барҷаста инъикос намуда, омилҳои ҷойдоштаро, ки боиси касодии ҷомеа гардида буданд, нишон додааст.

Ба ақидаи мо, таҳлили объективӣ ва ба таври хеле сода инъикос намудани ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX аз ҷониби устод С. Айни яке аз аввалин ташаббусҳои ҷиддӣ дар роҳи омӯзиши таърихи асили гузаштаи худ барои насли наврасу ҷавон мебошад. Имрӯз осори таърихӣ ӯро мо метавонем ҳамчун намуна истифода бурда, роҳҳои ба миён омадани бухрони маънавию ҷомеа пешгирӣ намоем. Осори ӯ моро ба хулосае овард, ки сарчашмаи асосии

кафомонӣ бухрони фарҳангӣ, махсусан аз илму хирад дур мондани ҷомеа аст. Ҳамин вазро муаррих ба дараҷае одӣ ва сода тасвир намуда шарҳу эзоҳ додааст, ки ҳар як мутолиакунада ва муҳаққиқи давраи мазкур метавонад бо роҳи аз ҳама хуб ба аҳдофи худ расад. Ҳадафи ҳар як олим, ба ақидаи мо, осон намудани кор, яъне мураккабро сода карда, оммафаҳм намудан аст. С. Айнӣ аз уҳдаи ин рисолати худ ба таври барҷаста баромада, омӯзиши таърихро бо як равиш ва усули сода ба роҳ мондааст. Ин ҷиҳатҳо осори ба таърих бахшидаи ӯро то ҷое аз дигарон фарқ мегузарад. Минбаъд мактаби эҷодкардаи вай аз тарафи таърихпажӯҳони насли нав идома ёфт.

3. Таҳқику омӯзиши фаъолияти густурдаи назариявию амалии устод С. Айнӣ моро ба ҳулосае овард, ки ӯ дар ибтидои фаъолиятш ба майдони эҷодӣ ҳамчун маорифпарвар омадааст. Махсусан, ташкилу тарғиби мактаб, пешниҳоди усули нави таълиму тадрис дар мадрасаҳои Бухоро, ҷалби мардум ба омӯзиши таърихи ислом ва ба ин восита боҳабар намудани онҳо аз ҳақиқати шарияти исломӣ, тарғибу ташвиқи рӯзномаҳо ва ширкат дар таъбу нашри онҳо аз ҷумлаи амалҳои маорифпарваронаи ӯ маҳсуб меёфт. Имрӯз агар принципҳои маорифпарваронаи Шарқ ва Ғарбро ба назар гирем, аз ҳамон ҳаракатҳои мусаллаҳона бар муқобили соҳти ҳукмрон, аз дигаргунсозии низоми мавҷуда, аз эъмори ҷомеаи нав дур будан ва ҷунин ҳаракат, махсусан ҳарбро намепазируфтанд. Устод С. Айнӣ дар осори хеш фаъолияти маорифпарваронаи зиёӣни замони хешро инъикос намуда, хусусиятҳои хосси ақидаҳои ислоҳотхоҳонаи худи ҳамаслақонашро ба таври муфассал тавзеҳ додааст.

Бояд қайд намуд, ки Садриддин Айнӣ аз ҷумлаи аввалин нафароне аст, ки ба таҳқиқи масоили мазкур пардохта, онро ҳамчун шоҳиди замон ба таври объективӣ нишон додааст. Аз мутолиаи осори ӯ маълум мегардад, ки маорифпарварон гуфта, табақаи дорои ҷамъиятӣ, ки сарвати зиёд дошта, дар фикри пешрафти ҷомеа, махсусан мактабу мадорис буданд, номида мешуданд. Таҳқиқоти С. Айнӣ дар ин самт роҳи дигар муҳаққиқонро боз намуда, ба онҳо имконият додааст, ки ҷиҳати омӯзиши таърихи охири асри XIX ва ибтидои асри XX аз осори С. Айнӣ ба таври васеъ истифода намоянд.

4. Дар асоси гуфтаҳои боло метавон саҳми Садриддин Айнӣро дар таҳқику омӯзиши ҳаракатҳои маорифпарварӣ ва ҷадидия бо ҷунин нуктаҳо нишон дод: а) таҳқиқи объективии ташаккулёбии аввалин ақидаҳои маорифпарварона дар сарзамини халқи тоҷик ва нишон додани саҳми тоҷикон дар ташаккулёбии ҷунин ақидаҳои тарақихоҳона; б) нишон додани марҳилаҳои ташаккулёбии ақидаҳои ислоҳотхоҳона ва пешрафти шуури ҷамъиятии халқи тоҷик бо хусусиятҳои хосси маҳаллиаш; в) ба таври объективӣ ва пайгиронаю бе тарсу ҳарос аз идеологияи мавҷудаи вақт нишон додани ҳақиқати ақидаҳои маорифпарварону ҷадидони Бухоро ва ҷудо намудани онҳо ба ҷадидони демократ ва тундгаро, ки дар зерӣ таъсири идеологияҳои хоричиён қарор гирифта буданд; г) дар ҷунин як муҳити тезу тунди солҳои 20-ум, ки ақидаҳои зиддиточикӣ зиёд буд,

аввалин шуда ба таҳқиқи масоили ҷадидон ва нақши тоҷикон дар ташаккули ҷомеаи нав пардохтану мубориза ба муқобили бадхоҳони миллат тавассути нишон додани таърихи халқ, махсусан саҳифаҳои ду даҳсолаи ибтидои асри XX.

II. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

1. Ба таври васеъ ва самаранок истифода бурдани осори илмӣ ба таърихи халқи тоҷик бахшидашудаи Садриддин Айнӣ дар рафти дарсҳои таърихи халқи тоҷик дар муассисаҳои олии таълимӣ. Ин имконият медиҳад, ки дар муқоиса ба дигар сарчашмаҳои таърихӣ, осори С. Айнӣ, ки комилан хусусияти объективиро доро аст, симои аслии аксар қаҳрамонони роҳи озодӣ ва муҳофизии Ватан, ки дар осори ӯ инъикос шудааст, равшану возеҳ гардад. Муборизаҳои ниёкони тоҷикон ба муқобили зулму истибдоди аҷнабиён яке аз саҳифаҳои асосии таърихи халқ махсуб ёфта, донишҷӯро дар роҳи ҳештаншиносӣ ва ҳудогоҳии милли ҳидоят намуда, сатҳи шуури сиёсии онҳоро дар роҳи ҳифзи манофеи миллату давлат боло мебардорад.

2. Хуб мешуд, устод Садриддин Айнӣро асосгузори таърихнигории муосири халқи тоҷик номид, чун ӯ нахустин маротиба аз нигоҳи воқеънигорӣ навишти вазъи халқро дар марҳилаҳои мухталифи таърихӣ оғоз намудааст. Дар ин замина дар доираи курсҳои ихтисосии факултетҳои таърихи макотиби олии фанни махсусе бо номи «С. Айнӣ ва эҳёи таърихи халқи тоҷик» ба роҳ монда шавад.

3. Ҷамчунин, мутахассисони соҳа, махсусан муаррихонро мебояд, ки таърихро мисли С. Айнӣ, яъне дар таърих ба вазъи халқ мавриди омӯзиш қарор диҳем, на ба мисли инъикоси саҳифаҳои давлату давлатдориҳои сулолаҳои аҷнабӣ ва инъикоси шахсияти шоҳони он.

4. Муҳаққиқону муаррихонро мебояд, ки дар замони истиқлоли Тоҷикистон, ки дар марҳалаи таҳкими давлати миллию ҳуқуқбунёд ва ягона қарор дорем, таърихи халқро дар таҷриба ва бо таърих ба осори чунин чеҳраҳои мондагӯр, ба мисли С. Айнӣ, ки тамоми мазмуну муҳтавои осори ӯро ғояҳои меҳанпарастӣ, адолат, инсондӯстӣ ва аз гузашта дарси ибрат гирифташ ташкил медиҳад, мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода, таърихро чун усули муҳофизат баҳри манфиатҳои давлату миллат истифода намоем. Зеро беҳтарин сабақ барои мардум сабақи таърихӣ мебошад.

ИНТИШОРИ НАТИЧАҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

I. Мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

[1-М] Баҳорзода С. Саҳми Садриддин Айнӣ дар шинохти таърихи тоҷикон [Матн] / С. Баҳорзода // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши илмҳои таъриху бостоншиносӣ, фалсафа ва педагогика. – Душанбе: Сино, 2018. – №7. С. 47-51.

[2-М] Баҳорзода С. Инъикоси маданияти Мовароуннаҳру Хуросон (асри XII) лар осори Садриддин Айнӣ [Матн] / С. Баҳорзода // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши илмҳои таъриху бостоншиносӣ, фалсафа ва педагогика. – Душанбе: Сино, 2018. – №8. С. 76-79.

[3-М] Баҳорзода С. Садриддин Айнӣ ва фармони 7-апрели соли 1917 амир Олимхон оид ба ислоҳот [Матн] / А. Ёрмуҳаммадов, С. Баҳорзода // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши илмҳои таъриху бостоншиносӣ, фалсафа ва педагогика. – Душанбе: Сино, 2019. – №6. С. 28-32.

[4-М] Баҳорзода С. Таҳқиқи масоили маорифпарварӣ дар осори Садриддин Айнӣ [Матн] / С. Баҳорзода // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши илмҳои таъриху бостоншиносӣ, фалсафа ва педагогика. – Душанбе: Сино, 2019. – №7. С. 52-57.

[5-М] Баҳорзода С. «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш аз нигоҳи С. Айнӣ [Матн] / А. Ёрмуҳаммадов, С. Баҳорзода // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши илмҳои таъриху бостоншиносӣ, фалсафа ва педагогика. – Душанбе: Сино, 2020. – №10. С. 111-115.

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои даврӣ чоп шудаанд:

[6-М] Баҳорзода С. Саҳми Садриддин Айнӣ дар омӯзиши маданияти маънавии Моваруннаҳру Хуросон дар арафаи ҳучуми муғулҳо [Матн] / Саҳми Садриддин Айнӣ дар эҳёи таърих ва фарҳанги халқи тоҷик (маводи конфронси илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 140 солагии Қаҳрамони Тоҷикистон Садриддин Айнӣ) / С. Баҳорзода. – Душанбе, 22 ноябри 2018. – С. 212-217.

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРҲО:

КИ – Кумитаи инқилобӣ

КИМ – Кумитаи Иҷроияи Марказӣ

ИЧШС – Иттиҳоди Ҷамоҳири Шуравии Сотсиалистӣ

СҲС – Сегонаи Ҷарбии Сиёсӣ

ҶХШБ – Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро

ҶМШС – Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистӣ

ҶШС – Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон

ҲКИШ – Ҳизби Коммунисти Иттиҳоди Шуравӣ

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

УДК:930.1(575.3)

ББК:63.3(2Т)

Б-30

БАХОРЗОДА СИРОДЖИДДИНИ АШУР

**ВКЛАД САДРИДДИНА АЙНИ В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ
ТАДЖИКСКОГО НАРОДА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX
ВЕКА)**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
кандидата исторических наук по специальности 07.00.09 – Историография,
источниковедение и методы исторического исследования**

Душанбе – 2023

Диссертация выполнена на кафедре историографии и архивоведения
Таджикского национального университета

Научный руководитель: **Ёрмухамметов Амиршох** – кандида
исторических наук, доцент кафедры
историографии и архивоведения
Таджикского национального университета

Официальные оппоненты: **Намоз Хотамов** – доктор исторических
наук, профессор кафедры обществоведения
Международного университета туризма и
предпринимательства

Набиев Абдухолик Мирзоевич – кандидат
филологических наук, ведущий научный
сотрудник отдела современной литературы
Института языка и литературы имени А.
Рудаки Национальной академии наук
Таджикистана

Ведущая организация: Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни

Защита диссертации состоится «30» июня 2023 г. в 13:00 часов на
заседании Диссертационного совета БД.КОА-024 при Таджикском
национальном университете (734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17).

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке ТНУ и на
официальном сайте Таджикского национального университета (www.tnu.tj)

Автореферат разослан « ____ » _____ 2023 г.

**Ученый секретарь
диссертационного совета,
доктор исторических наук**

Акромова С. Х.

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Актуальность темы исследования. В истории таджикского народа велика роль выдающихся личностей, многогранные деяния которых представляет собой его историческую судьбу. Основоположник современной таджикской литературы, первый Герой Таджикистана устод Садриддин Айни является одним из таких выдающихся личностей нашей истории. Основатель национального мира и единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон, подчёркивая самоотверженные усилия этого великого человека, пишет: «Самоотверженные заслуги устода Садриддина Айни во имя Родины и сохранение и развитие языка и литературы, и в целом истории нашей культуры и воспитания историков, журналистов, поэтов, писателей и государственных деятелей молодого таджикского государства достойны признательности и почтения»¹. Начало XX века – важное и судьбоносное для таджикского народа, именно благодаря таким личностям была создана национальная государственность и заложена основа новой культурной и научной жизни таджиков. Садриддин Айни внес ценный вклад в развитие политических, социальных, научных и культурных аспектов жизни таджиков в прошлом веке и современная история Таджикистана непосредственно связана с его именем. Среди ценных заслуг Садриддина Айни в развитии таджикской культуры и литературы также велика его роль в исследовании и отражении малоизвестных страниц истории таджикского народа. Исследование и изучение исторических произведений Садриддина Айни с точки зрения историографии позволяет определить новые страницы отечественной истории.

Поэтому несколько факторов послужили выбрать данную тему в качестве диссертационного исследования:

Во первых, Садриддин Айни стоял у истоков важнейшего события новейшей истории таджиков – образования Республики Таджикистан как политико-административной единицы и имеет достойные заслуги в деле осуществления тысячелетних чаяний таджиков. Изучение его многогранной деятельности имеет важное историческое и политическое значение для воспитания подрастающего поколения²;

Во вторых, большая часть литературных произведений Садриддина Айни пронизаны историческими событиями, и в них отражены важные страницы политической, экономической, социальной и культурной жизни таджиков. Сравнение изложенных Айни сведений с сочинениями по истории этого периода способствует выявлению новых страниц истории таджикского народа;

---

¹ Рахмон Э. Бессмертные личности. [Текст] / Э. Рахмон. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – С. 310.

² Раджабов З. Из истории общественного и политического мнения таджикского народа во второй половине XIX века и начале XX века [Текст] / З. Раджабов. – Сталинабад, 1959; Брагинский И.С. Проблемы творчества С. Айни [Текст] / И. Брагинский. – Душанбе: Ирфон, 1974; Бакиев М.И. Отражение истории таджикского народа конца XIX в. – 1917 г. в произведениях С. Айни, Дж. Икромии, Р. Джалил. Дисс. На соиск. уч. степ. к.и.н. [Текст] / О. Бакиев. – Душанбе, 1988.

В-третьих, Садриддин Айни наряду с литературными и публицистическими произведениями написал несколько выдающихся трудов по истории таджикского народа, таких как «История эмиров мангытской династии», «История интеллектуальной революции в Бухаре», «История Бухарской революции», «Восстание Муканны» и «Герой таджикского народа – Темурмалик» являются яркими образцами, имеющие особый статус в отечественной историографии. Изучение этих произведений и его историографическое исследование имеет большое научное значение.

В-четвертых, Садриддин Айни как очевидец наблюдал за политической и культурной эволюцией таджикского народа и имел собственное мнение о событиях конца XIX – начала XX века, его труды являются надежным историческим источником в историографии;

В-пятых, несмотря на относительную изученность событий конца XIX и начала XX века в Средней Азии, в научных трудах и тезисах исследователей второй половины XIX века, в таджикской историографии является необходимым анализ, связанный с изменениями и явлениями недавних лет в регионе;

В-шестых, в нынешних условиях стремительного процесса глобализации и нарастания транснациональных угроз и негативных тенденций и отчуждения некоторых слоев общества, особенно среди молодежи, продвижение национально-патриотических идей в свете творчества таких личностей, как Садриддин Айни является одной из самых актуальных задач.

Степень научной разработанности исследуемой проблемы. В целом, исследуемый нами вопрос до сих пор не изучался под таким названием ни одним исследователем. Однако некоторые ученые проводили научные исследования, близкие к данной теме. Из них можно назвать нескольких исследователей, которые, исследуя роль устода С. Айни в изучении истории таджикского народа и в целом его научной деятельности, опубликовали множество работ и статей. В целом изучение творчества С. Айни можно разделить на два этапа, каждый из которых имеет свои особенности:

Во первых, в советский период, когда такие исследователи, как З. Ш. Раджабов, А. А. Семёнов, И.С. Брагинский, А. Розенфелд, М.Я. Бокиев, Н.Р. Хашим, М. Шакури другие проводили исследования по данной теме.

Необходимо отметить, что среди упомянутых исследователей впервые академик З.Ш. Раджабов исследовал общественно-политическую мысль таджикского народа в конце XIX – и начала XX века под названием «Из истории общественно-политической мысли таджикского народа в конце XIX и начала XX века» на основе трудов С. Айни и других представителей интеллигенции – просветителей и джадидов¹. Он впервые несколькими фактами показал большой вклад устода С. Айни в изучение истории таджикского народа. Также академик З.Ш. Раджабов впервые в 1951 году проанализировал и изучил произведения С. Айни как учёного и историка.

---

¹Раджабов З. Из истории общественной мысли таджикского народа в первой половине XIX - началом XX века. [Текст] / З. Раджабов. – Сталинабад, 1959. — 448 с;

Выдающийся советский историк А.А. Семенов проанализировал «Воспоминания» С.Айни и оценил ее значение в изучении экономической и общественной жизни Бухары и ее окрестностей. В частности, внимание историка привлекает очень тяжелое и запутанное положение народа Бухары и политика эмиров, о которых напоминал в своей книге С. Айни¹.

Советский востоковед И.С. Брагинский высоко оценил талант С. Айни и отметил, что «его можно назвать «первооткрывателем» того периода. В центре обсуждаемых и анализируемых им вопросов находятся данные произведения «Рабы» С. Айни².

М.Я. Бокиев также проводил диссертационное исследование о вкладе С. Айни в развитие исторической науки таджикского народа³. Исследователя больше всего интересуют вопросы народных восстаний, вызванных влиянием реформ в царской России. Опираясь на труды С. Айни и последователи его школы – Дж. Икромии и Р. Джалиль, автор даёт точные сведения о состоянии науки и культуры в начале XX века, поддержав мнение устода С. Айни о том, что правительство эмира является главным фактором отсталости науки и образования. Однако следует отметить, что исследователь подробно и всесторонне не показал вклад устода С. Айни в освещение истории таджикского народа. Только он сопоставлял произведения С. Айни с информацией Дж. Икромии и Р. Джалил о восстаниях местных жителей в Туркестане и Бухарском эмирате и изучал социально-экономическое положение населения этого края в преддверии социалистической революции.

Ввиду исторической значимости произведений устода С. Айни в изучение истории таджикского народа ученый и литературовед Л.Н. Демидчик приводит множество примеров в своих исследованиях⁴. В частности, его внимание привлекли художественные произведения устода и отражение состояния ремесленничества в них.

Советские исследователи в силу требований господствующей идеологии пытались акцентировать внимание на вопросах классового антагонизма и бесконечной борьбы масс против режима эмира в творчестве Садриддина Айни. Даже передовые для своего времени просветительское и джадидистское движения показаны как движения определенной группы людей, причем ярко выражена лишь их классовая сущность.

- период независимости, в течение которого такие исследователи, как Н. Хотамов, М.С. Имомзода, Х. Асозода, А. Махмадаминов, Х. Айни, Р.Т. Мухиддинов, С. Табаров, С. Азимов, А. Кучаров, Ш. Рахмонов, Н. Гафоров, А. Ёрмухамматов, К. Расулиён, Х. Ниязова, Х.П. Пирумшоева и другие изучали и проанализировали произведения С. Айни⁵.

¹ Семёнов А.А. Садриддин Айни и его Воспоминание. – Ленинград, 1961. – С. 980-997

² Брагинский И.С. Проблемы творчества С. Айни [Матн] / И. Брагинский. – Душанбе: Ирфон, 1974. – С. 93-111.

³ Бакиев О. Бакиев М.И. Отражение истории таджикского народа конца XIX в.-1917 г. в произведениях С. Айни, Дж. Икромии, Р. Джалиля [Текст] / М. Бакиев. Дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. – Душанбе, 1988.

⁴ Демидчик Л.Н. О принципе историзма в прозе С. Айни. В сб. Юбилей С. Айни. т. IV / [Текст] / Л.Н. Демидчик. – Душанбе: Дониш, 1971.

⁵ Раджабов З. Садриддин Айни-историк таджикского народа [Текст] / З. Раджабов. – Сталинобод: Нашрдавточик, 1951. - С. 39-40; Из истории общественной мысли таджикского народа в первой половине XIX в.

Таджикский исследователь Н. Хотамов в своей книге «Отражение советско-народной революции Бухары в произведениях Садриддина Айни»¹ оценивает большой вклад устода в освещение политических событий начала XX века, особенно народной революции в Бухарском эмирате. Потому что С. Айни своим пером активно участвовал в этой революции.

Другой таджикский ученый и исследователь академик М.С. Имомзода провел исследования о жизни и деятельности Садриддина Айни. Рассматривая большую роль С. Айни в изучении истории таджикского народа, в частности показал большой вклад устода в изучение и анализе актуальных вопросов истории общественно-политической мысли конца XIX и начала XX века и ее основные направления – просветительство и джадидизм².

Опираясь на научные и художественные произведения С. Айни, другой таджикский исследователь Р.Т. Мухиддинов³ в своих научных исследованиях подчеркивает значимый вклад устода. Исследователь в своей кандидатской

- началом XX века. [Текст] / З . Раджабов. – Сталинабад , 1959. — 448 с; Просветитель Ахмади Дониш [Текст] / З . Раджабов. - Душанбе: Ирфан, 1964. - 308 с; Мухиддинов Р.Т. Освещение истории таджикского народа в творчестве С. Айни [Текст] / Р.Т. Мухиддинов. Автореф. дисс. на соиск. уч.степ. к.и.н. – Душанбе, 1999. – 144 с; Хотамов Н. Отражение народной революции Бухары в произведениях Садриддин Айни [Текст] / Н. Хотамов. - Душанбе: Дониш, 1980; Бакиев М.И. Отражение истории таджикского народа конца XIX в.-1917 г. в произведениях С. Айни, Дж. Икроми, Р. Джалиля [Текст] / М. Бакиев. Дисс. на соиск. уч.степ. к.и.н. – Душанбе, 1988; Илолов М. Айни - ученый, историк и филолог [Текст] / М. Илолов // Бадахшони Совети, 1988. - 14 апреля; Имомов М.С. Мирозрение и художественная мысль С. Айни. [Текст] /М. Имомов. – Душанбе: Адиб, 2001. – 120 с; Имомов М.С. Духовность и культура[Текст] / М. Имомов. – Душанбе: Адиб, 2000. – 186 с; Кучаров А. Критика прозы С. Айни. [Текст] / А. Кучаров . – Душанбе: Адиб, 2002. – 268 с; Табаров С. Три таджикских просветителей о мангытских эмирах [Текст] / С . Табаров . – Душанбе: Эчод, 2006. — 205 с; Табаров С. Вопросы национальной и интернациональной гордости глазами Садриддина Айни. Книга 3 [Текст] / С. Табаров . - Душанбе, ДДМТ, 1999; Хашим Р. Слова учителей и друзей [Текст] / Р. Хашим . – Душанбе: Ирфан, 1971. – 211 с.; Рахмонов Ш. Три важных и благородных произведения Садриддина Айни [Текст] / Ш. Рахмонов . – Душанбе: Деваштич, 2007. – 65 с.; Асозода Х. Реальность, политика и С. Айни [Текст] / Х. Асозода . - Душанбе, 2010 г; Асозода Х. Биография и творчество С. Айни [Текст] / Х. Асозода . - Душанбе: ДМТ Пресс, 2013; Мамадаминов А. Поиск истины [Текст] / А. Мамадаминов . - Душанбе: Сино, 1994; Асоев Х. Развитие рабочего класса и вопрос отрождения нового героя в таджикской художественной прозе [Текст] / Х Асоев. Автореф. дисс. на соиск. канд. филол. наук. - Душанбе, 1976 г.; Азимов С. Азимов С. Билингвизм Садриддина Айни и проблемы авторского перевода. Автореф. дисс. на соиск уч. степ к.ф.н, Ташкент, 1986; Шакури М. Садриддин Айни [Текст] / М. Шакури . - Душанбе: Дониш, 1978; Шакури М. Идеино-художественные особенности «Воспоминаний» С. Айни [Текст] / М. Шакури . - Душанбе: Дониш, 1966; Шакури М. Садриддин Айни – великий просветитель истории [Текст] / М. Шакури . - Худжанд: Нури Марифат, 2001. - С. 9-10; Гафоров Н.У. История культурно-просветительной деятельности джадидов в Бухарском эмирате. (начале XX века) [Текст] / Н. Гафоров. – Худжанд, 2000. – С. 62; Роль и место джадидизма в развитии просвещения и духовной культуры народов Средней Азии (конец XIX – начало XX вв.) [Текст] / Н. Гафоров. – Душанбе: Ирфон, 2013; Ёрмухамматов А. Развитие ремесленничества и положение бухарских ремесленников в «Воспоминаниях» Садриддина Айни / Вклад Садриддина Айни в возрождение истории и культуры таджикского народа [Текст] / А. Ёрмухамматов. - Душанбе, 2018. - С. 26-36; Расулиён К. Судьба «Образец таджикской литературы» Вклад Садриддина Айни в возрождение истории и культуры таджикского народа (материалы республиканской научно-теоретической конференции, посвященной 140-летию Героя Таджикистана Садриддина Айни) [Текст] / К. Расулиён. - Душанбе, 22 ноября 2018 г. - С. 21-26; Ниязова Х. Путь Садриддина Айни –поэта [Текст] / Х. Ниязова. – М., Наука, 1965; Пирумшоев Х. Развитие исторической науки Таджикистана в годы независимости (Концептуальные вопросы истории и историографии таджикского народа. Сб. Избранных статей. / Сост. И ред. д.т.н., профессор С. Мухиддинов. – Душанбе: Ирфон, 2014. – С. 100-106.

¹Хотамов Н. Отражение народной революции Бухары в произведениях Садриддин Айни [Текст] / Н. Хотамов. - Душанбе: Дониш, 1980;

² Имомов М.С. Мирозрение и художественная мысль Садриддина Айни [Текст] / М.С. Имомов . - Душанбе: Матбуот, 2001. - С. 54-66.

³ Мухиддинов Р.Т. Освещение истории таджикского народа в творчестве С. Айни. Автореф. дисс. на соиск уч. степ к.и.н. [Текст] / Р.Т. Мухиддинов. – Душанбе, 1999. – 144 с.

диссертации на основе работ С. Айни рассматривает несколько вопросов: влияние общественных движений на формирование взглядов устода; его общественную и научную деятельность; взгляды устода С. Айни о мангытских эмирах Бухары; отражение вопроса завоевания Средней Азии Россией и социального положения таджикского народа в произведениях устода Садриддина Айни.

Таджикский историк А. Ёрмухамматов опубликовал несколько научных статей о жизни и деятельности С. Айни как историка. Опираясь на произведения С. Айни, освещающих историю конца XIX – начала XX века, он анализирует и рассматривает вопросы развития ремесел и положения ремесленников, и высоко оценивает вклад С. Айни в освещение этого важного занятия таджикского народа. В частности, автор в основном изучил труды «История Бухарской революции», «Воспоминания» и «Краткое о своей биографии»¹.

В исследованиях известных таких таджикских ученых, как М. Шукурова, С. Табарова, Х. Асозода и Н. Рахимова подчеркивается большой вклад С. Айни в изучение актуальных проблем бухарского общества конца XIX – начала XX века. Следует отметить, что в основном они опираются на художественные произведения С. Айни, рассматривают все факты и события, отражающие реалии и особенности бухарского общества конца XIX – начала XX века. Также литературовед А. Махмадаминов провел обширные исследования о вкладе С. Айни в изучение истории культурной жизни таджикского народа².

Профессор К. Расулиён большое внимание уделяет отражению развития и формирования движения джадидов в трудах С. Айни. Он предоставляет конкретные сведения о деятельности бухарских джадидов, вкладе С. Айни в развитие и формирование идей джадидизма и новометодных школ. В своих исследованиях автор в основном уделяет особое внимание вкладу С. Айни в изучение истории культуры таджикского народа конца XIX и начала XX века³.

Таджикский историк А. Розикзода в своих работах рассматривает важные вопросы истории второй половины XIX и начала XX века и показывает вклад С. Айни в отражении истории этого важного периода. В частности, историк на

---

¹ Ёрмухамматов А. С. Айни и Бухарская революция [Текст] / А. Ёрмухамматов/ Садои Шарк, 1981. №3. - С. 143-147; Вклад большевистской печати в подготовку и победу Бухарской революции. - Душанбе: ТНУ. - 48 с; Освещение победы народной революции Бухары в «Шулаи инкилоб». - Душанбе: ТНУ. День науки, 2010. - С. 154-161; Отражение состояния медресе в Бухаре в конце XI века в «Воспоминаниях» С. Айни. Вопросы образования, 2014, №1, №2. - С. 35-40; Ценный труд о деятельности джадидов. Вопросы образования, 2014. № 4. - С. 59-68; Хаджи Абдулазиз в «Воспоминаниях» С. Айни. Маърифати омузгор. № 2. 2018. - С. 30-33; Деятельность Садра Зии в «Воспоминаниях». - Душанбе: Сино, 2017. - С. 202-253; Вклад С. Айни в развитии дореволюционного таджикского образования. - Душанбе: Марифати омузгор, 2018. №11. - С. 20-22; Первый духовный учитель С. Айни. Душанбе: Маорифи Тоҷикистон, 2018. №4. - С. 19-23; Празднование Навруза в Бухаре в конце XI века в «Воспоминаниях» С. Айни / Материалы научной конференции. - Душанбе, 2017. - С. 322-323; Развитие ремесленничества и положение бухарских ремесленников в «Воспоминаниях» Садриддина Айни / Вклад Садриддина Айни в возрождение истории и культуры таджикского народа. Материалы республиканской научной конференции. - Душанбе, 2018. - С. 26-36. Первый образец современной таджикской прессы. - Душанбе: Маорифи Тоҷикистон, 2019. №4. - С. 10-14.

² Мамадаминов А. Поиск истины [Текст] / А. Мамадаминов. - Душанбе: Сино, 1994.

³ Расулиён К. Джадиды. Избранные сочинения. - Душанбе, 2017. - С. 254-270; Он же, Об идеологии джадидизма. Избранные сочинения. - Душанбе, 2017. - С. 271-279.

основе сведений С. Айни изучал и анализировал административную и военную систему и отношения чиновников эмирата с народом. Историк пришел к выводу, что С. Айни реалистично показал деспотическую политику бухарских эмиров по отношению к народу, отражающую сложное социальное положение таджиконаселенных районов¹.

Другой таджикский исследователь А. Набави отмечает о значении и особенностях произведений С. Айни и упомянул о необходимости ее изучения, прежде всего, в просветительном и национальном характере. Он считает важным для таджикского народа изучать произведения С. Айни, особенно в процессе возрождения и развития национального мышления, культуры и традиций предков².

Исследователи периода независимости пытаются прежде всего оценивать жизнь и творчество Садриддина Айни с точки зрения национальных интересов. В частности, в них ярко показаны усилия С. Айни доказать присутствие таджиков в регионе, оседлость таджиков, роль великих представителей таджикской науки и литературы в мировой цивилизации. В исследованиях этого периода находит подробное отражение роль прессы в национальном пробуждении и реформаторском движении в таджикской школе и образовании³.

Таким образом, степень изученности произведений С. Айни показывает, что, хотя его жизнь и многогранная деятельность были исследованы и изучены многими исследователями, никаких специальных научных исследований по исследуемой нами теме не проводилось. Наше исследование выполнено на основе многочисленных произведений С. Айни, посвященных истории таджикского народа конца XIX – начала XX века, и в котором предпринята попытка определить его вклад в изучение данного периода в сравнении с работами других историков в изучении истории таджикского народа. Стоит подчеркнуть, что работы вышеупомянутых исследователей существенно помогли автору в изучение выбранной темы. С этой точки зрения уместно отметить большой вклад вышеназванных исследователей в изучение и научной разработке темы.

Связь исследуемой темы с программами (проектами) и научной тематикой. Диссертация выполнена в рамках перспективного плана научных

---

¹ А. Розикзода. Миршаб // Инъикоси масоили порахурии амалдорони аморати Бухоро дар осори С. Айни, Инъикоси фаъолияти миршабхо дар осори устод Садриддин Айни. – Душанбе: Ирфон, 2006. – С. 284-295, 307-319.

² Набавӣ А. Айни Садриддин [Матн] / А. Набавӣ, А. Сайфулоев // Энсиклопедии миллии тоҷик. – Душанбе, 2011. - Ҷ.1:А-Асос. – С. 225-234; Суханронии устод Садриддин Айни дар анҷумани якуми Иттифоқи нависандагони шуравӣ [Матн]: Тарҷума аз русӣ / таҳия А. Набавӣ// Адабиёт ва санъат. - 2015. - 4 июн; Нахустин адабиётшиносии нави тоҷикӣ ва масоили худшиносии миллий «Намунаи адабиёти тоҷик»-и С.Айни [Матн] мероси ниёгон. – 2017.-№1 (19). – С. 112-117; Устод Садриддин Айни хувиятсоз ва ифтихоровари миллат [Матн] // Фаслномаи «Қамоли Хучандӣ». - 2018.-№3 (15). – С. 5-20; Ҷанбаи интиқодии асари Садриддин Айни «Намунаи адабиёти тоҷик» [Матн] // Гузориши АИ ҶТ. Шӯъбаи илмҳои ҷамъитшиносӣ.-Душанбе, 2018.-№1-2. – С. 151-157; Шухрати устод Садриддин Айни дар мамолики Шарқу Фарб [Матн] // Пайванд.-2018.-№32.-с.53-63; Як асари тозаи устод Айни. Анҷоми қори шайхи ҳилағар (Дар Бухорои сурх) [Матн] // Адабиёт ва санъат. - 2018.12.04.

³ Расулиён К. Джадиди. Избранные сочинения. - Душанбе, 2017. - С. 254-270; Он же, Об идеологии джадидизма. Избранные сочинения. - Душанбе, 2017. - С. 271-279.

исследований кафедры историографии и архивоведения исторического факультета Таджикского национального университета, один из разделов которого посвящен выявлению вклада отечественных исследователей в изучение истории таджикского народа.

Цель и задачи диссертационного исследования. Цель анализа и изучения исследуемой темы заключается, прежде всего, в том, чтобы на основе произведений выдающегося таджикского писателя и ученого XX века Садриддина Айни показать его весомый вклад в освещение актуальных вопросов истории таджикского народа конца XIX – начала XX века. Автор, опираясь на произведения С. Айни и других исследователей, показывает его вклад в освещение различных вопросов истории таджикского народа конца XIX – начала XX века.

Задачи исследования. Для достижения намеченной цели были поставлены следующие конкретные задачи:

- проанализировать социально-экономическое положение таджикского народа в конце XIX века в трудах С. Айни;

- изучить особенности культурного развития таджикского народа конца XIX – начала XX века по сравнению с предыдущими периодами;

- показать политическое положение таджикского народа в начале XX века в произведениях Садриддина Айни и, в частности, особенности системы государственного управления, взаимоотношения правителей с народом и влияние революционных движений на положение Бухарского эмирата того времени;

- проанализировать актуальные проблемы общества Бухарского эмирата начала XX века и рассмотреть особенности общественно-культурных движений;

- исследовать процесс становления и развития просветительского движения и джадидизма на основе произведений С. Айни;

Научная новизна диссертационного исследования заключается в том, что это первое комплексное исследование, посвященное вкладу Садриддина Айни в изучение актуальных вопросов истории таджикского народа.

В диссертационном исследовании, с учетом требований исторических и историографических наук были исследованы следующие вопросы:

- изучить роль Садриддина Айни как одного из основоположников современной государственности таджикского народа и его вклад в изучение важных страниц истории таджикского народа;

- осветить изучение и анализ политической, социально-экономической и культурной жизни таджикского народа конца XIX века Садриддина Айни в сравнении с работами других историков исследуемого периода;

- показать изучение вопроса просветительского движения в творчестве С. Айни и его теоретическое и практическое значение в формировании и развитии общественной мысли таджикского народа;

- исследовать и рассматривать особенности движения джадидизм и его роль в общественной жизни Бухарского эмирата с точки зрения С. Айни;

- рассмотреть особенности политической жизни Бухарского эмирата начала XX века и ее отражение в произведениях С. Айни – как свидетеля того времени;

Теоретическая и научно-практическая значимость исследования. Результаты данного диссертационного исследования могут быть использованы при изучении и анализе различных этапов истории таджикского народа, в частности, политического, социально-экономического и культурного положения таджикского народа накануне нашествия арабов и монгольских войск, освободительная борьба предков таджиков против них; политическое, социально-экономическое и культурное положение таджикского народа в конце XIX – начала XX века. Также материалы данной работы могут быть использованы при чтении спецкурсов по специальностям, связанным с обществоведческими дисциплинами высших учебных заведений страны. Материалы исследования также могут быть использованы для выяснения спорных вопросов отдельных этапов истории таджикского народа.

Объектом исследования является, в первую очередь, анализ работ устода Садриддина Айни, в которых отражены важные страницы истории таджикского народа в сравнении с исследованиями других исследователей данной области.

Предмет исследования – показать вклад Садриддина Айни в изучение малоизвестных страниц истории таджикского народа, особенно истории конца XIX – начала XX века на основе его научных и литературных произведений и многочисленных статей.

Личный вклад соискателя ученой степени в исследование заключается в том, что он проанализировал и рассмотрел вклад С. Айни в изучение основных вопросов истории таджикского народа в конце XIX – начале XX века в сравнении с исследованиями других историков. В то же время он высказал свою точку зрения как очевидец таких важных вопросов, как образование, просветительское движение, завоевание Средней Азии Россией и его последствия, модернизационное движение в Бухарском эмирате и др.

Соответствие диссертации с паспортом научной специальности. Диссертация на тему «Вклад Садриддина Айни в изучение истории таджикского народа (вторая половина XIX – начало XX века)» на соискание ученой степени кандидата исторических наук соответствует пунктам шифра специальностей Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан по специальности 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Изучением истории таджикского народа в XIX веке, представляющем собой беспокойное время, занимались в основном зарубежные исследователи. Садриддин Айни один из первых среди таджиков занялся изучением этого вопроса. Если в традиционной историографии таджиков больше внимания уделяется отражению истории царей и правителей, то С. Айни больше обращался к написанию истории народа. Это было в то

время, когда таджикская территория в Средней Азии была подчинена России, и в жизни народа произошли важные политические, экономические и культурные изменения. Отличие произведений С. Айни от других писателей состоит в том, что он отражает события как непосредственный свидетель общественной жизни, и его сведения служат источником для других исследователей. Недаром Садриддина Айни называют основоположником современной научной школы истории таджикского народа, и такая оценка совершенно справедлива.

2. Проблема изучения культуры занимает важное место в творчестве Садриддина Айни. В своих произведениях писатель затронул все стороны народной культуры, от школы и образования до литературы, искусства и ремесел. В его произведениях особое внимание уделяется жизни и идейным позициям выдающихся деятелей таджикской культуры, образования и литературы, таких как: Ахмади Дониш, Мирзо Азими Соми, Садри Зиё, Домулло Икромча, и положению студентов научных сообществ. Важно то, что в его произведениях правдиво описаны проблемы и вопросы таджикского общества, требующих поиска решений, что имеет особое значение для таджикской историографии.

3. Проблема образования и образовательного движения имели приоритетное значение в мыслях и идеях Садриддина Айни. Начало этого движения он не считал случайным, он оценивал его как движение логичное и передовое для своего времени, размышлял о процессе этого движения и видел в нём светлое будущее. Идеи С. Айни послужили ориентиром для исследователей истории этого движения. Прозорливый изыскатель рассматривал просветительство как одно из двигателей положительного и созидательного движения жизни, считая, что только передовые просветители могут предложить путь для решения проблем общества.

4. Период завоевания Средней Азии Россией – важный этап в истории таджикского народа, который совпал с периодом жизни Садриддина Айни. С. Айни на основе доступных ему источников и информации, а также основываясь на личные наблюдения и заключения, считал, что главной причиной поражения Бухарских и других ханств в регионе и распад этих царств – это междоусобные войны и отставание государств от своих современников. Он критикует эксплуататорскую политику русских колонизаторов и их представителей в регионе, прежде всего, в деятельности Российского политического агентства и его негативную роль в процессе реформы школы и образования. С. Айни не опирался на русские источники относительно завоевания Средней Азии, считая, что они отражают события с их точки зрения и согласно требованиям их политических и военных интересов.

5. Источником нового движения являлось прогрессивное мышление передовых просветителей. Согласно сведениям С. Айни, противники этого движения приписывали ему название «новое», стремились всячески препятствовать этому движению, а реакционные силы всеми силами пытались его ликвидировать. В советское время – это движение изображалось односторонне и отрицательно, с требованиями времени, и благодаря

политической независимости Таджикистана, отечественные ученые проводят немаловажную работу по исследованию этого вопроса. Работы С.Айни также отражают взаимоотношения современников и правительства царской России. Если ядро просветительских идей составляли протесты интеллигенции разных классов, то социальная структура модерна формировалась представителями низов рабочего класса, среднего крестьянства, художников, ремесленников и некоторых элементов рабочего класса.

б. Садриддин Айни, как современник того времени, подробно и реалистично рассмотрел в своих произведениях общественно-политическую ситуацию начала XX века. Различные литературно-публицистические произведения Героя Таджикистана отражают неправильную и антинародную политику эмиров и их чиновников. С. Айни описал большинство аспектов политической и общественной жизни того времени и губительную карьерную борьбу, которая иногда приводила к большому кровопролитию. В произведениях С. Айни описываются последствия важных событий того периода, в том числе Первой мировой войны, региональные противостояния и национально-освободительные движения народов Востока, в том числе их влияние на жизнь таджиков, изучение которых имеет большое научное и воспитательное значение.

Степень достоверности результатов исследования Диссертация написана на основе информации из исторических трудов С. Айни и сопоставления его идей с другими письменными источниками и исследованиями и научными тезисами уважаемых некоторых ученых. Выводы и рекомендации представлены на основе научного анализа результатов теоретических и экспериментальных исследований.

Апробация и практическое применение результатов исследования. Основные положения и содержание диссертации изложены на различных университетских, республиканских и международных научно-практических конференциях и семинарах, в том числе: республиканской научно-теоретической конференции на тему «Вклад Садриддина Айни в возрождение истории и культуры таджикского народа»; научно-теоретической конференции на тему «Исследования вопросов движения просветительства в творчестве Садриддина Айни» и др.

Публикации по теме диссертации. По теме диссертации автор опубликовал 5 научных статей в рецензируемых научных журналах Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан.

Структура работы. Диссертация состоит из введения, двух глав, шести параграфов, заключения, списка источников и использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении диссертации обосновывается актуальность исследуемого вопроса, определяются теоретические и методологические основы, научная новизна и научные положения, теоретическая и практическая значимость диссертации. Также указывается апробация и практическое применение результатов диссертационного исследования, её структура и объем.

Первая глава диссертации **«Освещение актуальных вопросов истории таджикского народа конца XIX века в произведениях С. Айни»** состоит из трёх параграфов.

Первый параграф **«Социально-экономическое положение конца XIX века таджикского народа в исследованиях С. Айни»** представляет собой краткий отчет и анализ экономической политики бухарских эмиров и их сторонников, царского правительства и положения народа. С. Айни, как непосредственный свидетель отразил экономическое и социальное положение народа, жаловался на притеснения народа двумя эксплуататорскими правительствами, видел фактор упадка и разложения общества в бездействии правителей. Кроме того, также показано экономическое влияние царской России, особенно капиталистические отношения с Бухарским эмиратом. Во второй половине XIX века экономическая и общественная жизнь таджикского народа претерпела значительные изменения в связи с проникновением элементов капиталистического общества в традиционное феодально-исламское общество. Эти изменения, с одной стороны, повлияли на зарождение некоторых прогрессивных сил, особенно интеллектуального сословия общества. Они проанализировали создавшую ситуацию под влиянием этих событий. В этом контексте были написаны некоторые основополагающие работы, которые были бесподобными в историографии. Во главе авторов таких произведений стояли основоположник просветительского движения и джадидизма в Средней Азии Ахмади Дониш, а затем Садриддин Айни¹.

Следует отметить, что характерной чертой историографии этого периода является то, что историки сочиняли критические произведения. Анализ произведений Ахмада Дониша, Абдулазима Соми и Садриддина Айни относятся к числу таких произведений. Однако среди них произведения С. Айни отличаются своими характерными особенностями. А. Дониш и А. Сами жили при дворе того времени и не могли открыто и всесторонне анализировать и отражать реалии бухарского общества. С. Айни был в какой-то мере свободен от этих препятствий. Однако, несмотря на это, анализ его мемуаров дает понять, что он сам неоднократно подвергался угрозам и физическим наказаниям со стороны правительства того времени. Эти угрозы не могли помешать ему осветить и проанализировать действительное положение бухарского общества.

---

¹ Дониш А. Краткое изложение истории царствования мангытской династии [Текст] / А. Дониш - Душанбе: Ирфан, 1964; Навадир-уль-вакое [Текст] / А. Дониш - Душанбе: Дониш, 2017; Айни С. История Бухарской революции [Текст] / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с; Воспоминания [Текст] / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 1990. – 352 с.

В «Истории бухарской революции»¹ и в «Воспоминаниях»², которые являются историческими произведениями, отражающие историю конца XIX и начала XX вв., С. Айни на основе письменных источников дает достоверные сведения о начале просветительского и революционного движения в Бухаре, его причинах, основных силах и участниках. С. Айни как историк пытался проанализировать предпосылки и причины возникновения таких движений, которые имели прогрессивное значение для бухарского общества. С. Айни показал в своих произведениях экономическое и социальное положение таджикского народа в конце XIX века, прежде всего политику эмиров Бухары по отношению к народу, сбор дани, налогов и т.п.

Анализируя экономическое и социальное положение истории второй половины XIX века, и отражая этот темный период жизни таджикского народа с точки зрения общественных интересов, он внес большой вклад в освещение различных аспектов истории данного периода. Изучение и анализ его произведений показывает, что в отражении этого периода он в основном следовал другому видному политическому и культурному деятелю того времени – Ахмаду Махдуми Донишу. Важно подчеркнуть тот факт, что А. Дониш был одним из должностных лиц эмирского двора и в большинстве случаев не мог открыто отразить сложившееся положение бухарского общества. Однако его великая заслуга в том, что своими первыми шагами на пути создания правдивой истории и выявления существовавших недостатков, а также изложения прогрессивных и просветительских идей смог заложить основу для появления и становления других выдающихся культурных деятелей таджикского народа, к которым относится и Садриддин Айни. Именно под влиянием произведений и прогрессивных идей А. Дониша С. Айни оставался непоколебимым на своем пути, невзирая на угрозы и преследования правителей того времени, он отражал в своих произведениях подлинную историю трудящихся масс и раскрыл основные факторы и причины, вызвавшие бедственное положение общества.

Во втором параграфе данной главы – **«Взгляды С. Айни на культурное положение таджикского народа в конце XIX – начало XX века»** проанализированы и рассмотрены культурные вопросы истории таджикского народа в изучаемый период. Учитывая особое место культуры в жизни народа, С. Айни широко освещал культурное положение Бухары во второй половине XIX века и начале XX века. Одним из основных сфер культуры и ее начальное звено является школа и система образования. Именно поэтому С. Айни проявляет интерес к этому вопросу и сообщает о плачевном состоянии положении школ и медресе в Бухарском эмирате во второй половине XIX века.

Анализ и изучение его произведений показывает, что существовавшая средневековая система образования Бухары, не отвечавшая потребностям времени, была причиной всех бед, вызвавших деспотической политикой бухарских мангытских правителей. В своих произведениях он основные

---

¹ Айни С. История бухарской революции. [Текст] / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с.

² Айни С. Воспоминания. – Ленинград, 1961. – 1087 с.

причины кризиса бухарского общества видел, прежде всего, в существовавшей системе образования. Изучение его произведений показывает, что он, не опасаясь своей жизни, смело отражал все проблемы общества и недостатки господствовавшей политической системы.

Анализируя состояния школ и медресе, а также социальное положение интеллигенции, С. Айни указывает на глубокий культурный и духовный кризис бухарского общества. Главным фактором этого кризиса, охватившего все сферы культурной жизни народа, он считает недостаточную образованность государственных деятелей, начиная от эмира и заканчивая последним государственным чиновником. Жалуясь на плохую систему образования, являющуюся основой развития общества, он видел единственный выход из этого кризиса в искоренении этой коррумпированной системы.

На наш взгляд, объективный анализ и простое изложение социальной, экономической и культурной жизни таджикского народа во второй половине XI века слова великого устода – С. Айни являются серьезным шагом на пути ознакомления подрастающего поколения с подлинной историей своего народа. Сегодня мы можем использовать его исторические произведения как высший пример для извлечения уроков из истории и предотвращения духовного кризиса общества. Изучение его произведения привело нас к выводу, что главным источником всех социальных бедствий является кризис культуры, особенно отчуждение общества от науки и просвещения. Он объясняет это просто и упрощенно, чтобы каждый читатель мог легче всего достичь своих целей. Садриддин Айни блестяще выполнил эту задачу, отражав историю простым методом. Этими особенностями его исторические произведения ярко отличаются от других исследователей.

В третьем параграфе первой главы «Освещение просветительского движения в произведениях С. Айни» автором изучены и рассмотрены основные предпосылки развития и формирования просветительского движения в Средней Азии. С. Айни, как исследователь и наследник школы просветителей, смог дать в своих работах подробную информацию об особенностях этого социального и идейного движения таджикского народа и его видных представителях. В связи с этим стоит отметить, что источником всех сведений, касающихся просветительского движения являются почти все художественно-литературные и научно-исторические произведения С. Айни, в которых также отражены его жизнь и деятельность. Школа, созданная С. Айни, впоследствии называлась джадия, и, которая, по его собственному утверждению, получила свои истоки в просветительстве. В центре внимания представителей обоих движений находились острые вопросы политической, социально-экономической и духовной жизни Средней Азии: господствование феодальных отношений и религиозной идеологии, экономическая и культурная отсталость Бухарского эмирата, низкий уровень жизни широких масс и разорившихся рабочих Туркестана и Бухары, отсутствие промышленного производства, нарушение политических прав, неграмотность подавляющего большинства населения и наличие колониального гнета.

Наиболее важным историческим произведением, в котором представлено много сведений о просветительском движении, является «История Бухарской революции». Анализ этого произведения показывает, что просветительские и прогрессивные идеи С. Айни и другие представители бухарской интеллигенции конца XIX – начало XX века начались после ознакомления с произведением Ахмеда Махдума Дониша «Навадир-уль-вакае»¹. Согласно С. Айни, произведение было написано в 1883 году, и сначала распространялось в ограниченном кругу, а затем стал доступен и другим представителям интеллигенции. Как отмечает С. Айни: «До прихода в Бухару русской и турецкой прессы, данное произведение послужило поводом для пробуждения сознания некоторых людей»².

Изучение многогранной теоретической и практической деятельности С. Айни привел нас к выводу, что просветителем он стал в начале своей карьеры. В частности, организация и популяризация школы, предложение нового метода преподавания и обучения в медресе Бухары, привлечение людей к изучению истории ислама и тем самым осведомлять их об истинах исламского шариата, издание газет и журналов являются свидетельством его просветительской деятельности³.

Вторая глава диссертации **«Изучение и анализ актуальных вопросов истории таджикского народа начала XX века в произведениях С. Айни»** состоит из трёх параграфов.

В первом параграфе второй главы под названием **«Отражение последствий завоевания Средней Азии царской Россией и ее политики в регионе в произведениях Садриддина Айни»** рассматривается очень важный вопрос – последствия завоевания Средней Азии Российской империей. Следует отметить, что устод Айни рассматривал ход бухарско-русских войн и как профессиональный историк опирался на точные сведения из местных источников, в основном на труды Мирзы Азима Соми. Айни также записывал то, что слышал и наблюдал. Несмотря на то, что Айни был против завоевания Бухары, как честный историк, он описывает бедственное положение населения и его недовольство угнетателями эмира, что в некоторых местах вынудило население обратиться к русской армии, которое увидело единственный выход в присоединении к этой стране.

Автор отмечает, что Айни не закрывает глаза на множество проблем. В частности, хотя его книга написана в то время, когда русское правительство прочно утвердилось в Средней Азии, в ней также сообщается о грабежах русских войск в уголках Средней Азии. Айни определяет основные этапы взаимоотношений России с Бухарой и выявляет политические, экономические и культурные последствия этого важного события. Согласно его выводам,

---

¹ Бахорзода С. Исследование вопросов просветительства в произведениях Садриддина Айни // Вестник Таджикского национального университета. Серия истории, археологии, философии и педагогики [Текст] / С. Бахорзода. – Душанбе: Сино, 2019. №7. – С. 76-81.

² Имомов М. Мироззрение и художественное мышление Садриддина Айни [Текст] / М. Имомов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – С. 35.

³ Имомов М. Мироззрение и художественное мышление Садриддина Айни [Текст] / Имомов М. – Душанбе: Матбуот, 2001. – С. 45.

революция 1905 года в России и революция в Турции и Иране обеспокоили бухарского эмира¹. Кроме того, российские государственные чиновники в Бухаре выступали против реформаторского движения и изменений в области школы и образования и были полностью коррумпированы.

Таким образом, как историк Айни критикует лезть и предвзятость восточных историков и всегда придерживается принципа историзма и реалистического описания событий прошлого. Он считал очень важным уроки истории и считал, что они в конечном итоге пробудят восточных народов, в том числе и таджиков.

В первом параграфе **«Садриддин Айни и изучение вопросов движения джадидизма»** автором изучены вопросы развития и формирования джадидизма в произведениях С. Айни. Следует отметить, что С. Айни являлся одним из первых исследователей джадидизма. Начиная с конца 80-х годов XX века и, особенно, после обретения государственной независимости произошло существенные изменения в изучение и исследование джадидизма. В исследованиях данного периода деятельность С. Айни, считавшийся одним из видных представителей данного прогрессивного движения, получила качественно новую оценку. А изучение, исследование и переиздание произведений периода джадидистской деятельности С. Айни стало актуальным. А именно, в период независимости Таджикистана таджикские ученые и исследователи начали систематическое и последовательное изучение бесценного наследия джадидов и усвоение их исторического опыта на пути просвещения народа, распространение прессы, содействия творчеству и прогрессу и построения нового общества. Более 80 лет произведения периода деятельности С. Айни как одного из видных представителей джадидизма остались вне поля зрения исследователей, и только после обретения Таджикистаном независимости стала доступно исследователям и поклонникам его творчества.

На основе анализов С. Айни можно прийти к выводу, что одним из факторов усиления позиции противников джадидизма, которые были единственной прогрессивной силой общества, была неграмотность большинства людей, особенно молодежи. Именно они стали основным средством реализации целей тиранического правительства и реакционных мулл. Главным фактором была недоступность образования, школ и других научных центров. Уровень грамотности населения был на самом низком уровне, что было в пользу тиранической власти того времени. Мысль о том, что «пастуху легко управлять стадом» стала лозунгом эмиров и чиновников, забывших, что главным фактором производства являются люди. Но чтобы понять это, нужен был мудрый и дальновидный лидер.

Таким образом, просветительская деятельность С. Айни заключалась в организации новометодных школ, просвещении широких масс, обучения учащихся грамоте, написания учебников для школ, издания газет, сочинении различных трактат, распространении прогрессивной литературы среди

---

¹ Айни С. История эмиров Бухары. С. 34.

населения, разъяснении им необходимости приобретения знаний и призыве людей к самосознанию и защите своих прав.

Исходя из вышеизложенного, можно показать вклад Садриддина Айни в изучение и исследование просветительского движения и джадидизма следующим образом: 1) объективное исследование истории формирования просветительских идей на земле таджикского народа и научное обоснование вклада таджиков в развитии прогрессивных общественных движений; 2) определение этапов формирования прогрессивной общественной мысли с его специфическими локальными особенностями; 3) не опасаясь господствовавшей идеологии, объективно и последовательно показать сущность идей просветителей и джадидов Бухары, разделить их на основе учета национальных интересов на демократически и радикально настроенных джадидов, оба которых оказались под влиянием иностранных идеологий; 4) в острой политической обстановке 20-х годов XX века, когда развернулась антитаджикская компания, С. Айни первым стал исследовать вопросы джадидизма и роли таджиков в становлении нового общества и бороться против врагов таджикского народа, освещая историю конца двух десятилетий начала XX века.

В третьем параграфе **«Социально-политическое положение начала XX века в произведениях»** автором изучены актуальные вопросы общественно-политической жизни таджикского народа конца XIX – начала XX века в произведениях С. Айни. Садриддин Айни являлся одним из тех исследователей, кто, невзирая на трудности времени и не столь благоприятные возможности, уделял особое внимание изучению всех общественных сфер истории таджикского народа в начале XX века. В частности, как очевидец, он описывает общественно-политическое положение начала XX века в ряде своих произведений, таких как «История мангытских эмиров Бухары», «История Бухарской революции», «История интеллектуальной революции в Бухаре» «Кратко о моей биографии», «Воспоминания» и в своих многочисленных статьях¹.

Исследуя вопросы социально-политической жизни Средней Азии, особенно Бухары в начале XX века, С. Айни также анализирует колониальную политику царской России, ее влияние на общественно-политическую жизнь региона, положение Бухарского эмирата, политику бухарских эмиров и другие вопросы. Внимание С. Айни привлекала политика, проводимая эмиром Абдулахадханом, и влияние царской России. С. Айни дал объективную оценку этим событиям, и высказал свою точку зрения, которая до сих пор не утратила своего научного значения. Наряду с другими вопросами, он также изучает политику и особенности периода правления эмира Абдулахадхана.

Таким образом, стоит отметить, что С. Айни и другие просветители таджикского народа, такие как А. Фитрат и другие не боялись разоблачать

---

¹ Айни С. История мангытских эмиров. Сочинения. Т. 10 [Текст] / С. Айни. – Душанбе: «Ирфан», 1966; История Бухарской революции [Текст] / С. Айни. – Душанбе, Адиб, 1987 г; Айни С. Сочинения. Том 9. [Текст] / С. Айни. - Душанбе: Ирфан, 1969; История интеллектуальной революции в Бухаре.// Сочинения [Текст] / С. Айни. – Душанбе, 1963.

невежества и распрей государственных чиновников и показывали в своих произведениях все их злодеяния, включала эмира, кадиев и судей. Совершенствовал историографические традиции основоположника просветительского движения Средней Азии А. Дониша, С. Айни обогатил свои исторические знания и смог сыграть заметную роль в освещении этого судьбоносного периода истории своего народа (начало XX века). Несмотря на существовавшие в то время гонения либо со стороны бухарских правителей, либо царского правительства против интеллигенции, он смог раскрыть историческую правду для последующих поколений, тем самым заставляя их полагаться на уроки истории при построении нового общества. Отражение историком политической истории таджикского народа начала XX века было не случайным, одним из его принципов было повышение уровня политического сознания народа под влиянием революционных движений.

Именно созданная им школа в дальнейшем воспитала славных сыновей народа, таких как Нусратулло Махсум, Шириншо Шотемур, Бободжон Гафуров и др., которые приложили огромные усилия на пути построения нового общества и защиты интересов трудолюбивого народа и создания таджикского государства.

Таким образом, в диссертации автор, исходя из принципа исторического анализа, попытался показать особенности трудов Садриддина Айни по истории таджикского народа конца XIX – начала XX века.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

II. Основные научные результаты исследования

Анализ исследуемой темы показывает, что Садриддин Айни внес неоценимый вклад в изучение истории таджикского народа второй половины XIX – начала XX века. Изучение данного вопроса привело автора к следующим выводам:

1. Устод Садриддин Айни, основываясь на сведениях письменных исторических источников, отразил героические страницы истории таджикского народа, их борьба против иноземных захватчиков, борьба за свободу и независимость, призвал народ к единству и согласию. Отражение героических страниц таджикского народа внесло большой вклад в повышение уровня национального самосознания посредством изучения истории своего народа. Изучение истории своего народа является одним из главных средств укрепления национального единства и сохранения государственной независимости. Вызовы и угрозы времени заставили Садриддина Айни обратить внимание на создание истории своего народа и доказать, что такие понятия как единство и независимость не было чуждо таджикам.

2. Как историк, требовавший торжества правды и справедливости, Садриддин Айни проанализировал экономическое и социальное положение Бухарского эмирата второй половины XIX века, отразил этот темный период жизни таджикского народа с точки зрения общественных интересов, внося огромный вклад в изучение истории указанного периода. Изучение и анализ его произведений показывает, что в отражении этого периода он в основном следовал другому видному политическому и культурному деятелю того времени – Ахмаду Махдуми Донишу. Важно подчеркнуть тот факт, что А. Дониш был одним из должностных лиц эмирата и в большинстве случаев не мог открыто отразить сложившееся положение бухарского общества. Однако его великая заслуга в том, что своими первыми шагами на пути создания правдивой истории и выявления существовавших недостатков, а также изложения прогрессивных и просветительских идей смог заложить основу для появления и становления других выдающихся культурных деятелей таджикского народа, к которым относится и Садриддин Айни. Именно под влиянием произведений и прогрессивных идей А. Дониша С. Айни оставался непоколебимым на своем пути, невзирая на угрозы и преследования правителей того времени, он отражал в своих произведениях подлинную историю трудящихся масс и раскрыл основные факторы и причины, вызвавшие бедственное положение общества.

На наш взгляд, объективный анализ и простое изложение социальной, экономической и культурной жизни таджикского народа во второй половине XIX века великим мастером слова – С. Айни является серьезный шаг на пути ознакомления подрастающего поколения с подлинной историей своего народа. Сегодня мы можем использовать его исторические произведения как высший пример для извлечения уроков из истории и предотвращения духовного кризиса общества. Изучение его произведений привело нас к выводу, что

главным источником всех социальных бедствий является кризис культуры, особенно отчуждение общества от науки и просвещения. Он объясняет это просто и упрощенно, чтобы каждый читатель мог легче всего достичь своих целей. Садриддин Айни блестяще выполнил эту задачу, отражав историю простым методом. Этими особенностями его исторические произведения ярко отличаются от других исследователей.

3. Изучение многогранной теоретической и практической деятельности С. Айни привел нас к выводу, что просветителем он стал в начале своей карьеры. В частности, организация и популяризация школы, предложение нового метода преподавания и обучения в медресе Бухары, привлечение людей к изучению истории ислама и тем самым осведомлять их об истинах исламского шариата, издание газет и журналов являются свидетельством его просветительской деятельности. С. Айни в своих произведениях отразил культурно-просветительскую деятельность интеллигенции своего времени и подробно разъяснил особенности реформаторских идей своих соратников.

Следует отметить, что Садриддин Айни был одним из первых, кто исследовал эти вопросы и объективно показал их как непосредственный свидетель. Из его произведений становится ясно, что просветителями называли зажиточное сословие, имевшее богатство и думавший о прогрессе общества, особенно создание новых школ и медресе. Исследования С. Айни дали другим представителям бухарской интеллигенции возможность изучить историю конца XIX – начала XX века и широко использовать его исторические труды.

4. Исходя из вышеизложенного, можно показать вклад Садриддина Айни в изучение и исследование просветительского движения и джадидизма следующим образом: 1) объективное исследование истории формирования просветительских идей на земле таджикского народа и научное обоснование вклада таджиков в развитии прогрессивных общественных движений; 2) определение этапы формирования прогрессивной общественной мысли с его специфическими локальными особенностями; 3) не опасаясь господствовавшей идеологии, объективно и последовательно показать сущность идей просветителей и джадидов Бухары, разделить их на основе учета национальных интересов на демократически и радикально настроенных джадидов, оба которых оказались под влиянием иностранных идеологий; 4) в острой политической обстановке 20-х годов XX века, когда развернулась антитаджикская компания, С. Айни первым стал исследовать вопросы джадидизма и роли таджиков в становлении нового общества и бороться против врагов таджикского народа, освещая историю конца XIX – начала XX века.

II. Рекомендации по практическому применению результатов исследования

1. Широкое и эффективное использование научных трудов Садриддина Айни по истории таджикского народа в процессе обучения истории таджикского народа в высших учебных заведениях. Это дает возможность сопоставить сведения С. Айни с другими историческими источниками и

исследованиями. В частности, борьба предков таджикского народа против гнета иноземных захватчиков считается одной из славных страниц истории нашего народа, и его освещение в произведениях С. Айни способствует повышению чувства национального самосознания молодого поколения, их национальной гордости, повышает уровень их политической зрелости на пути защиты интересов нации и государства.

2. Садриддина Айни по праву можно назвать основоположником современной школы историографии таджикского народа. Он первый стал объективно анализировать и изучать историю своего народа с критической точки зрения, защищал интересы трудящихся масс, доказательством которых являются его исторические произведения. Поэтому целесообразно читать спецкурс на тему «С. Айни и возрождение истории таджикского народа» на исторических факультетах высших учебных заведений страны.

3. В период независимости Таджикистана отечественные исследователи и историки должны изучать историю народа на основе произведений С. Айни, так как мы находимся в процессе укрепления национального, правового и единого государства. Основное содержание его исторических произведений состоит из идей патриотизма, справедливости, гуманности и извлечения уроков из прошлого для защиты национальных интересов.

СПИСОК ПУБЛИКАЦИЙ АВТОРА ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

I. Научные статьи, опубликованные в рецензируемых журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан:

[1-А] Бахорзода С. Вклад Садриддина Айни в изучении истории таджиков [Текст] / С. Бахорзода // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия истории, археологии, философии и педагогики. – Душанбе, 2018. – №7. С. 47-51.

[2-А] Бахорзода С. Отражение культуры Мавероуннахра и Хорасана (XII век) в произведениях Садриддина Айни [Текст] / С. Бахорзода // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия истории, археологии, философии и педагогики. – Душанбе, 2018. – №8. С. 76-79.

[3-А] Бахорзода С. Садриддин Айни и указ Амира Алимхана от 7 апреля 1917 года о реформах [Текст] / А. Ёрмухамматов, С. Бахорзода // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия истории, археологии, философии и педагогики. – Душанбе, 2019. – №6. С. 28-32.

[4-А] Бахорзода С. Изучение вопросов просветительства в творчестве Садриддина Айни [Текст] / С. Бахорзода // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия истории, археологии, философии и педагогики. – Душанбе, 2019. – №7. С. 52-57.

[5-А] Бахорзода С. «Навадир-уль-вакое» Ахмада Дониша и С. Айни [Текст] / А. Ёрмухамматов, С. Бахорзода // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия истории, археологии, философии и педагогики. – Душанбе, 2020. – №10. С. 111-116.

II. Научные статьи, опубликованные в периодических изданиях:

[6-А] Бахорзода С. Вклад Садриддина Айни в изучение духовной культуры Мавероуннахра и Хорасана накануне монгольского нашествия [Текст] / Вклад Садриддина Айни в возрождение истории и культуры таджикского народа (материалы республиканского научно-теоретической конференции, посвященная 140-летию Героя Таджикистана Садриддина Айни) / С. Бахорзода. – Душанбе, 22 ноября 2018 г. – С. 212-217.

СПИСОК АББРЕВИАТУРЫ:

РК - Революционный комитет

ЦИК – Центральный исполнительный комитет

СССР - Союз Советских Социалистических Республик

ВПТ – Военно-политическая тройка

БСНР - Бухарская Советская Народная Республика

СССР - Автономная Советская Социалистическая Республика

ТАССР – Таджикская автономная советская социалистическая республика

ТССР - Таджикская Советская Социалистическая Республика

КПСС – Коммунистическая партия Советского Союза

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Баҳорзода Сирочиддини Ашур дар мавзӯи “Саҳми Садриддин Айнӣ дар таҳқиқи таърихи халқи тоҷик (нимаи дуҷуми асри XIX – ибтидои асри XX)”, ки барои дарёфти дараҷаи илмии номзодии илмҳои таърих аз рӯи ихтисоси 07.00.09 – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ пешниҳод шудааст

Калидвожаҳо: таърихи халқи тоҷик, саҳми С. Айнӣ, маъхазшиносӣ, ҳаракати ҷадидия, вазъи иҷтимоӣ-сиёсӣ, муаррихони хориҷиву ватанӣ, марҳилаҳои таърихӣ, вазъи фарҳангӣ, ҳаракати маорифпарварӣ, осор.

Рисолаи номзодии Баҳорзода С.А. ба яке аз саҳифаҳои мубрами таърихи халқи тоҷик – нимаи дуҷуми XIX ва ибтидои асри XX дар асоси осори чеҳраи мондагори миллат Садриддин Айнӣ бахшида шудааст. Муаллиф дар таърихи ба осори С. Айнӣ ва муқоисаи он бо осори дигар муаррихони ватаниву хориҷӣ хусусиятҳои хоси таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии халқи тоҷикро мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор додааст. Яке аз хусусиятҳои асосии диссертатсия дар он ифода меёбад, ки муаллиф тамоми натиҷаҳои таҳқиқоти муҳаққиқони ватаниро дар асоси осори С. Айнӣ вобаста ба марҳилаи мазкур мавриди таҳлилу муқоиса қарор дода, саҳми С. Айнӣро дар возеҳу равшан намудани масъалаҳои баҳсталаби давр нишон додааст. Махсусан, дар маркази диққати муаллифи диссертатсия чунин масъалаҳо ба монанд: вазъияти иқтисодӣ-иҷтимоии охири асри XIX, вазъияти фарҳангии нимаи дуҷуми асри XIX, ҳаракати маорифпарварӣ, ҳаракати ҷадидия, вазъи ҷамъиятӣ-сиёсии ибтидои асри XX қарор гирифтааст. Ин масъалаҳо мебошад, ки дар осори Садриддин Айнӣ ҳамчун масъалаҳои ҳалталаб дар роҳи омӯзиши таърихи нимаи дуҷуми асри XIX ва ибтидои XX инъикос гардидааст.

Дар воқеъ Садриддин Айнӣ яке аз нахустин инъикосгарони таърихи халқи тоҷик мебошад, ки ҳар як марҳилаи таърихро дар таърихи ба вазъи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии он мавриди таҳлилу омӯзиш қарор додааст.

Омӯзиши чунин саҳифаҳои мубрами таърихӣ яке аз василаҳои асосӣ дар роҳи таҳкими худшиносии миллӣ ва инкишофи тафаккури миллӣ баҳри созидагӣ ва бунёдкорӣ маҳсуб меёбад. Имрӯз миллати тоҷик дар роҳи эъмори давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи шаҳрвандӣ қарор дорад, ки ин падида маҳсули тафаккури ҷомеаи мутамаддин мебошад. Таҷрибаи таърихӣ аксар давлат ва халқиятҳо собит намудааст, ки бе ба инобат гирифтани арзишҳои волои гузаштаи хеш ва истифодаи он, наметавон дар ин роҳ муваффақ шуд.

Бояд тазакурр дод, ки имрӯз дар шароити ҷаҳонишавӣ ва бархӯрди тамаддунҳо рӯ овардан ба таърих ва арзишҳои миллӣ ба хотири ниғадошти анъанаву суннатҳои неки ниёгон ва ҳифзи истиқлоли сиёсиву фарҳангӣ аҳамияти бисёр муҳимро касб кардааст.

Муаллифи диссертатсия бо дарназардошти мубрам будани омӯзиш ва таҳлили мавзӯи мазкур дар айни замон роҳҳои боз ҳам равшан намудани таърихи марҳилаи мазкурро нишон дода, дар замони муосир таърихи ба ин марҳилаи сарнавиштсозро зарур шуморидааст.

АННОТАЦИЯ

диссертации Бахорзода Сироджиддина Ашура на тему «Вклад Садриддина Айни в изучение истории таджикского народа (вторая половина XIX века – начало XX века)» на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы исторических исследований

Ключевые слова: история таджикского народа, вклад С. Айни, архивная история, движение джадидия, общественно-политическая ситуация, зарубежные и отечественные историки, исторические этапы, культурная ситуация, просветительское движение, труды.

Диссертация Бахорзода С.А. посвящена изучению одной из важнейших страниц истории таджикского народа – вторая половина XIX - начало XX века на основе произведений выдающегося писателя Садриддина Айни. Автор на основе произведений С. Айни и их сопоставления с работами других отечественных и зарубежных историков изучает и проанализирует особенности политической, экономической, социальной и культурной жизни таджикского народа. Одна из главных особенностей диссертации выражается в том, что автор, обобщая результаты исследований отечественных и отечественных исследователей, посвященные произведениям С. Айни, показывает его вклад в освещении актуальных и спорных вопросов истории таджикского народа конца XIX – начало XX в. В частности, в центре внимания диссертанта находятся такие вопросы, как: социально-экономическое положение таджикского народа в конце XIX века, культурная положение во второй половины XIX века, просветительское движение, движение джадидизм, общественно-политическое положение в начале XX века. Именно эти вопросы истории второй половины XIX века и начала XX века ярко отражены в произведениях Садриддина Айни.

Садриддин Айни является одним из первых исследователей истории таджикского народа, анализировавшим и изучавшим каждый исторический период исходя из политического, социально-экономического и культурного положения.

Изучение актуальных вопросов истории таджикского народа является одним из основных средств укрепления национального самосознания. Сегодня таджикский народ находится на пути построения правового государства и гражданского общества, являющегося достижением цивилизованного общества. Исторический опыт многих государств и народов доказал, что без учета и применения высших ценностей своего прошлого не возможно добиться успеха на этом пути.

Следует подчеркнуть, что сегодня, в условиях глобализации и столкновения цивилизаций, обращение к истории и национальным ценностям приобрело важное значение для сохранения традиций наших предков и защиты политической и культурной независимости страны.

Автор диссертации, учитывая важность изучения и анализа данной темы, показывает пути дальнейшего изучения истории данного периода.

ANNOTATION

of the dissertation of Bahorzoda Sirojiddini Ashur on the topic “Sadriiddin Aini’s contribution to the study of the history of the Tajik people (second half of the 19th - early 20th century)” for the degree of candidate of historical sciences in the specialty 07.00.09 – Historiography, source studies and methods of historical research.

Keywords: history of the Tajik people, contribution of S. Ayni, archival history, Jadidiya movement, socio-political situation, foreign and domestic historians, historical stages, cultural situation, enlightenment movement, works.

The dissertation of Bakhorzoda S.A. is devoted to the study of one of the most important pages in the history of the Tajik people – the second half of the 19th early 20th centuries, based on the works of the outstanding writer Sadriiddin Aini. Based on the works of S. Aini and their comparison with the works of other domestic and foreign historians, the author studies and analyzes the features of the political, economic, social and cultural life of the Tajik people. One of the main features of the dissertation is expressed in the fact that the author, summarizing the results of research by domestic and domestic researchers devoted to the works of S. Aini, shows his contribution to the coverage of topical and controversial issues in the history of the Tajik people of the late 19th - early 20th centuries. In particular, the dissertation focuses on such issues as: the socio-economic situation of the Tajik people at the end of the 19th century, the cultural situation in the second half of the 19th century, the educational movement, the movement of Jadidism, the socio-political situation at the beginning of the 20th century.

It is these questions of the history of the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century that are clearly reflected in the works of Sadriiddin Aini.

Sadriiddin Aini is one of the first researchers of the history of the Tajik people, who analyzed and studied each historical period based on the political, socio-economic and cultural situation.

The study of topical issues in the history of the Tajik people is one of the main means of strengthening national identity. Today, the Tajik people are on the path to building a state of law and civil society, which is the achievement of a civilized society. The historical experience of many states and peoples has proved that without taking into account and applying the highest values of their past, it is impossible to succeed on this path.

It should be emphasized that today, in the context of globalization and the clash of civilizations, the appeal to history and national values has become important for preserving the traditions of our ancestors and protecting the political and cultural independence of the country.

It should be emphasized that today, in the context of globalization and the clash of civilizations, the appeal to history and national values has become important for preserving the traditions of our ancestors and protecting the political and cultural independence of the country.

The author of the dissertation, given the importance of studying and analyzing this topic, shows ways to further study the history of this period.